

Da kvinder lærte at lære

Af Adda Hilden

Omkring 1840 havde danske piger ingen mulighed for at følge et skoleforløb, der kunne føre dem frem til en adgangseksamen til en videregående uddannelsesinstitution. De kunne heller ikke optages på et seminarium.

Hvis det helt exceptionelle skete, at en ung kvinde ad privat vej skaffede sig skolekundskaaber, der satte hende i stand til på lige fod med mandlige studerende at begynde og fuldende et studium, havde hun ingen ret til immatrikulation i uddannelsesinstitutionen og dermed ingen mulighed for at opnå en erhvervskompetencegivende eksamen.¹

Ikke desto mindre fandtes der et meget stort antal kvinder, der ernærede sig ved undervisning. De arbejdede i offentlige som private skoler, som guvernanter eller huslærerinder. De underviste utallige børn af begge køn i alle fag, og det havde de gjort i umindelige tider. Men nogen adgang til uddannelse eller erhvervskompetence havde de ikke.

Det står ingen steder skrevet, at de følte sig kvalificerede til jobbet.

Da Københavns kommunes skoledirektion i 1845 anordnede en prøve for *personer*, der ønskede at få bevilling til skolehold i byen, åbnedes den første pædagogiske eksamensmulighed for kvinder, og der var oven i købet knyttet erhvervskompetence til den.

Tilstrømningen af kvindelige aspiranter viser, at de må have haft behov for en kundskabsprøve. I modsætning til mændene, der kun benyttede denne mulighed i ringe omfang, strømmede kvinderne til.

I kølvandet på anordningen etableredes fra privat hold forskellige former for vejledning af de eksamenstørstende, vordende lærerinder,

og efter 1859, da almuelærerindeprøven blev givet ved kgl. resolution, tog institutionaliseringen af denne vejledning fart, stadig på privatøkonomisk basis; det var ikke samfundets sag, at kvinder pludselig ville tage eksamen.

Institutbestyrerprøven og almuelærerindeprøven var de første erhvervskompetencegivende, boglige eksamenstilbud til danske kvinder. De frigjorde fra midten af 1800-tallet et pædagogisk kvindepotentiale, der med tiden fik betydning for pigers socialisering og kvinders adgang til arbejdsmarkedet.

Institutbestyrerprøven har hidtil været overset skolehistorisk og socialisationshistorisk. Årsagen kan være, at dens tidligste konsekvens, et fuldt udbygget, men privatøkonomisk funderet pigeskolevæsen først var egentlig institutionaliseret mod periodens slutning, og at dens levetid var kort. Dansk skolehistorie er traditionelt især institutionshistorie, og den har hidtil ikke beskæftiget sig meget med eventuelle kønsspecifikt betingede arbejdsvilkår indenfor institutionernes rammer.

Det er mere mærkeligt, at den nye kvindeforskning ikke har behandlet institutbestyrerprøvens anden konsekvens, der er et forstadium til al senere seminarieundervisning af kvinder i Danmark og dermed et stykke kvindesocialisationshistorie.

Kvindeforskningen har ofte fokuseret på den faglige organisering af arbejdskraften som udtryk for bevidsthedsdannelse, her sættes søgelyset på de vilkår under hvilke nogle kvinder, mens de skabte et fag for sig selv, skabte faglige uddannelsesmuligheder for mange senere.

Adda Hilden, f. 1928, cand.phil i dansk og pt. extern lektor i skolehistorie ved Danmarks Lærerhøjskole, Skolehistorisk Institut.

Undersøgelsen er muligjort gennem en bevilling fra Statens humanistiske Forskningsråd til projekt »Kvindepædagogik i 1800-tallet« og kvindeforskningsmidler.

1. I 1687 indførtes der en prøve for jordmødre. Fra 1769 blev hendes ret til praksis knyttet til bestået prøve, men først efter endnu et århundrede blev prøven også boglig. Edv. Gotfredsen: Medicinens historie Kbh. 1973. p. 234.

En anden årsag til, at institutbestyrerprøven endnu ikke er udforsket, kunne være den almindeligt udbredte fordom mod privatundervisning som eksklusiv og dermed kun for de få. Intet kan i pigeskolehistorisk forstand være mere fejlagtigt, og det følgende vil handle om mange kvinders undervisning af de mange københavnerpiger i årene mellem 1840–1886.

Geografisk må arbejdet afgrænses til Københavns kommune, da kun denne kommunes skoledirektion sørgede for nogenlunde pålidelige og brugbare registreringer af det private skolevæsen. På baggrund af en beskrivelse af storstrukturen i det københavnske skolevæsen vil kvinders andel i og vilkår i forbindelse med institutbestyrerprøven blive analyseret.

Årene op til institutbestyrerprøvens anordning og anordningens funktionstid har bestemt den tidsmæssige afgrænsning.

Til belysning af spørgsmålet benyttes arkivalier fra Skoledirektionens arkiv i Københavns stadsarkiv. Desuden inddrages arkivalier til belysning af almuelærerindeeksamen.

Selv om det følgende vil omhandle omfanget og karakteren af kvinders undervisning af piger i Københavns skolevæsen i perioden, skal det tilføjes, at institutbestyrerprøvens anordning og den begyndende institutionalisering af vejledning af kvinder til prøven fik konsekvenser for kvindeundervisning på landsplan.

Strukturelle forhold i det københavnske skolevæsen i perioden 1840–86

Det er nødvendigt at beskrive det københavnske skolevæsens struktur, da det var indenfor

denne strukturs rammer, det kvindepædagogiske arbejde udfoldede sig.

Hovedstadens skolevæsen havde siden 1814 en skoledirektion som øverste myndighed. Den havde fem medlemmer, hvoraf de to var byens provster, men den havde hverken formand eller nogen nærmere defineret arbejdsopgave. Den fungerede især som ansvarlig myndighed i forhold til Danske Kancelli.²

Det offentlige borger- og almueskolevæsen var endnu i begyndelsen af 1840'erne et sogneskolevæsen. Skolerne var inddelt i kirke-, sogne- og fattigskoler. De sorterede under de enkelte sognes skolekommissioner, som bestod af præsterne og nogle verdslige medlemmer, valgt blandt velrenommerede, lokale mænd med interesse for den opvoksende slægt.

I 1844 var der 15.712 skolepligtige børn i København. De 4.452, altså under en trediedel, gik i de offentlige skoler.³

Desuden fandtes der en række skoler for børn, hvis forældre tilhørte andre trossamfund, det katolske, det reformerte, det mosaiske o.fl.a. Skolerne havde siden 1814 egne skolekommissioner og hørte altså ikke hjemme under Københavns skoledirektion. Antallet af børn i disse skoler er ikke oplyst i 1844.

En del skoler havde egen bestyrelse. Dette betød, at når bestyrelsen var godkendt af Danske Kancelli, sorterede skolen direkte under kancelliet, og den var således også fritaget for sognetilsynet. Det var fx. skoler for børn, hvis fædre arbejdede i værnene, Borgerdydskolen og de forskellige døtreskoler.⁴ Disse skoler samt en række drengeskoler med dimissionsret underviste i en mere omfattende fagrække end de offentlige skolars. I alt havde de ca. 2.500 elever, hvoraf knap en femtedel var piger.

Endelig var der, spredt over hele byen,

2. Joakim Larsen: Bidrag til Kjøbenhavns offentlige Skolevæsens Historie. Kbh. 1881. p. 94.

3. Beretninger om Tilstanden i det Københavnske Borger- og Almueskolevæsen. Efter 1844 udsendtes beretningerne hvert år. Talmateriale, oplysninger om fag- og timefordeling etc. både fra de offentlige og de private skoler er hentet fra de årlige beretninger, hvor intet andet er oplyst.

4. Døtreskolerne stammede, ligesom Borgerdydskolen for drenge, fra oplysningstidens sidste årtier i slutningen af 1700-tallet. På dette tidspunkt var der tre: Døtreskolen paa Kristianshavn, Døtreskolen af 1791 og den senere oprettede Døtreskolen til Frederik VI.s Minde.

men med stærk koncentration i dens folkerigeste og fattigste sogn, Trinitatis, ialt 164 private skoler med knap 7.000 elever. De 9 var forberedelsesskoler for børn af begge køn fra førskolealderen til 6-8 år, 114 var pigeskoler, 41 drengeskoler. Disse skoler var underkastet sogneskolekommissionernes tilsyn.

Beretningen for 1844 meddeler, at godt 3.000 børn blev hjemmeundervist. 1.200 af disse ansås for at »hengaa uden Underviisning«.

Strukturen i det Københavnske skolevæsen så altså således ud ved periodens begyndelse: Det offentlige skoler varetog 25% af den undervisning, der blev givet, privatskolesektoren forvaltede over 50%, og en meget stor procentdel af børnene fik ingen undervisning.⁵

I 1860 blev godt 45% undervist i privatskoler, fire femtedele af disse var pigeskoler, 51% af børnene gik i offentlig skole, godt og vel 3.000 blev hjemmeundervist, 1.200 fik fortsat ingen undervisning. Dette tal forholder sig nærmest konstant i de årlige beretninger, indtil det i 1879 forsvinder helt.

I 1880 underviste privatskolerne 41% af børnene. Skolerne var færre, men større, tilgangen til dem var faldende og vedblev gennem de næste årtier at falde jævnt.

I 1846 havde Københavns skoledirektion brudt med sogneskoleprincippet og nærmet sig begyndelsen til de skoledistrikter, vi kender i dag.⁶ Det gik imidlertid langsomt med afviklingen af det gamle system. I begyndelsen af 1850'erne var der to betalingsskoler og en friskole med hver sin daglige leder, en skoleinspektør. Mange af de gamle skoler var

stadig i brug, og på trods af en stor indsats for at forbedre skolevæsenet, noget, der bl.a. gav sig udslag i opførelsen af omkring 20 nye skolebygninger i løbet af lige så mange år, kæmpede skoledirektionen en ret håbløs kamp mod befolkningstilvæksten og tidens økonomiske og sociale ændringer.

I 1844 havde Københavns borger- og almueskolevæsen fået en ny anordning, der for hovedstadens vedkommende må betragtes som almueskolelovens afløser, og som, trods ændringer, kom til at stå ved magt indtil 1903.

Anordningen var resultatet af et årelangt udvalgsarbejde, indledt i 1834 på foranledning af Danske Kancelli, fordi det allerede da stod klart, at almueskoleloven ikke fungerede efter hensigten i København.⁷

Anordningen var først og fremmest en stramning af tilsynet med de offentlige skoler for at sikre, at

1. skolepligten blev overholdt
2. lærernes kvalifikationer var ensartede, dvs. resultatet af forudgående, kompetencegivende uddannelsesforløb og eksaminer.⁸
3. skolens mål for undervisningen blev nået.

En væsentlig nyskabelse var udnævnelsen af en daglig, sagkyndig leder af skolevæsenet. V. A. Borgen blev i juni 1844 udnævnt til Københavns første skoledirektør, umiddelbart herefter nedsattes en komité for »i Forening med Soggenes Skolecommissioner og Kirkeskolernes Curateler, at afhandle Alt, hvad der

5. Opus cit. 2 p. 80 f, anslår forsigtigt procentdelen af ikke-underviste børn til 25%.

177/ 1848, Skoledirektionens arkiv: 28.4. 1848, signeret D. G. Monrad: H. M. ønsker at vide, hvilke Foretagender, der af Directionen sættes i Gang, saa intet Barn i Fremtiden gaaer hen i Residensstaden uden Underviisning.

6. Samling af Love, Resolutioner, Circulairer o.dsl. vedkommende det kjøbenhavnske Skolevæsen, Kbh. 1858. p. 7f.

7. Anordning af 20.3. 1844.

8. Om lærerkvalifikationer følgende fra anordningen:

»§ 35. Til at ansættes som Lærere ved Hovedstadens eller dens Forstæders offentlige Skoler... ikkun Følgende have Adgang: a) theologiske Candidater, b) dimitterede Seminarister, samt, med Undtagelse af Religionsunderviisning c) Studenter...« Dvs. fra 1844 kunne ingen kvinde ansættes i det offentlige skolevæsen.

§ 54 handler om pension til »Lærere og Lærerinder, der have tient med Duelighed og Flid...«

henhørte til den under 20nde Marts emanerede Skoleanordnings Iværksættelse og Udførelse».⁹

Komiteens opgave var omfattende og karakteristisk for den nye skoledirektørs embedsomsråde. Han måtte i det daglige overfor de enkelte, både offentlige og private skoler, deres ledere og deres tilsynsførende i skolekommissionerne, håndhæve en centraliseret magt, der blev særdeles problematisk at bestrejde efter 1849, hvor Junigrundloven hjelmede forældre ret til selv at bestemme over deres børns undervisning.¹⁰

I skoledirektionen havde han sæde som sekretær uden stemmeret, dvs. reelt uden indflydelse på skoledirektionens overordnede skolepolitiske strategi. Han havde et stort arbejdsområde og en usikker magtbeføjelse.

Anordningen af 20.3.1844 tog kun sigte på at ordne de offentlige skolars forhold og unddrog sig dermed ansvaret for undervisningen af det store flertal af de undervisningspligtige børn.

Skoledirektionens cirkulære af 22.12.1844, der er en opfølgning af martsanordningen, viser, at skoledirektionen var klar over, at medmindre tilsynet med privatskolerne blev effektueret, ville det fortsat være usikkert, om skolepligten blev overholdt.

Cirkulæret slår de ovenfor nævnte tre punkter fast og tilføjer som pkt. 4, at privatskolerne skal underkastes den samme kon-

trol som de offentlige skoler m.h.t. elevernes fremmøde, fagrækken og lærernes kvalifikationer.

Det var en kendsgerning, at de lokale skolekommissioners tilsyn med privatskolerne var ret illusorisk, og at skoler uden bevilling og dermed uden tilsyn florerede overalt i byen og for alle socialgruppers børn.¹¹

Efter 1815 skulle al undervisning i Københavns kommune være kønsdelt, og hovedreglen var, indtil cirkulæret af marts 1844 strammede kravet om lærernes kvalifikationer og dermed tilsyneladende udelukkede kvinder fra undervisning i andre fag end håndarbejde, at kvinder underviste piger, mænd drenge.

Kvindernes andel i undervisningsarbejdet i de offentlige skoler i 1830'erne fremgår af lister med lærerpersonalets navne, alder og kvalifikationer.¹² Det sidste indskrænker sig for kvindernes vedkommende til oplysning om civilstand.

Over 50% af de mandlige lærere var cand. teol. er, vordende præster, der aftjente en ofte mere end tiårig pædagogisk værnepligt, mens de ventede på at blive befordret i præstekald. Mange af de mandlige lærere havde ingen erhvervskompetence, lidt over 25% var seminarister.

Der var, skønmæssigt anslået, da materialet ikke er komplet, 1 lærerinde for hver 3 lærere.

Ill. 1 viser 3 opadstigende klasser til dren-

---

9. V. A. Borgen (1801–84), skoledirektør i Kbh. 1844–60. Blev udnævnt på baggrund af praktisk-organisatorisk erfaring fra ledelsen af det v. Westenske institut og som forfatter til en række bøger til brug for undervisningen i modersmålet. Foruden af Borgen bestod komiteen af stiftsprovst Tryde og D. G. Monrad (1811–87), der var medlem af Kbh.s borgerrepræsentation fra 1841, af skoledirektionen som sagkyndig i skolesager for borgerrepræsentationen fra 1842, af Østifternes Stænderforsamling fra 1846, direktør for det samlede skolevæsen i kongeriget fra 1858, politiker, biskop, minister m.m.

10. Foruden Grundlovens § 90 var følgende væsentligt:

Lov af 2.5. 1855, hvis § 1 siger, at forpligtelsen til skolegang bortfalder for de børn, hvis forældre eller værge erklærer selv at ville sørge for den. Lov af 29.12. 1857 om nogle forandringer i anordningen af 20.3. 1844 understreger det samme forhold. Imod dette kunne skoledirektionen kun sætte sin definition fra 1846 af privatundervisning og skoleundervisning, opus cit. 6: »:: og vedtoges det da at fastsætte Forskjellen saaledes, at det ved Privatunderviisning var Familien (Huusfaderen), ved Skoleunderviisning derimod Læreren (Bestyreren), der fremtraadte som det styrende og ordnende Princip...«. Opus cit. 6, p. 20 f.

11. Opus cit. 2, desuden. Arkiv i Skoledirektionens arkiv over skoler med og uden bevilling i, 1800-tallet.

12. Revisionskommissionens beretning, 1846. Revisionskommissionen blev nedsat i 1834 på foranledning af Danske Kancelli. Dens meget omfattende materiale oversendtes til Østifternes stænderforsamling og resulterede i anordningen af 20.3. 1844. Supplerende, utrykt materiale til beretningen i Rigsarkivet, skolehistoriske arkivalier, H 13 a+b.

Undervisnings-Schema for Drengeskolen

øverste Klasse							mellemste							nederste Klasse						
Time	Mand.	Tors.	Onsd.	Torsd.	Fred.	Lørd.	Mand.	Tors.	Onsd.	Torsd.	Fred.	Lørd.	Mand.	Tors.	Onsd.	Torsd.	Fred.	Lørd.		
8-9	Latin	Latin	Latin	Latin	Latin	Latin	Latin	Latin	Latin	Latin	Latin	Latin	Latin	Latin	Latin	Latin	Latin	Latin		
9-10	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.		
10-11	Mat.	Mat.	Mat.	Mat.	Mat.	Mat.	Mat.	Mat.	Mat.	Mat.	Mat.	Mat.	Mat.	Mat.	Mat.	Mat.	Mat.	Mat.		
11-12	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.		
2-3	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.		
3-4	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.		
4-5	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.	Engl.		

Engelsk Grammatik 2de Times
 Undervisning i regning, Læsning
 Eng. 1de Times faldet med
 Mellemklassens Opstilling
 1de Times i det sidste for
 klassens Afslutning.

Mellemklassen 2de Times regning
 og eng. 1de Times faldet med
 og undervisning i Læsning
 og Regning i Mellemklassen
 Eng. 1de Times faldet med
 Mellemklassens Opstilling

Mellemklassen 2de Times regning
 og eng. 1de Times faldet med
 og undervisning i Læsning
 og Regning i Mellemklassen
 Eng. 1de Times faldet med
 Mellemklassens Opstilling

Undervisnings-Schema for Pigeskolen

øverste Klasse							nederste Klasse						
Time	Mand.	Tors.	Onsd.	Torsd.	Fred.	Lørd.	Mand.	Tors.	Onsd.	Torsd.	Fred.	Lørd.	
8-9	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	
9-10	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	
10-11	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	
11-12	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	
12-1	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	
1-2	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	Lat.	

Engelsk Grammatik med 2de Times regning, Læsning og undervisning i Læsning og Regning i Mellemklassen. Eng. 1de Times faldet med Mellemklassens Opstilling. 1de Times i det sidste for klassens Afslutning. Mellemklassen 2de Times regning og eng. 1de Times faldet med og undervisning i Læsning og Regning i Mellemklassen. Eng. 1de Times faldet med Mellemklassens Opstilling.

Ill. 1: Undervisningsskemaet for friskolen i Garnisons sogn i 1848. I nederste klasse foregik al undervisning i læsning, skrivning og regning efter den indbyrdes undervisningsmetode. Iflg. anordningen af marts 1844 måtte klassekvotienten i indbyrdes undervisningsklasserne ikke overskride 100. Metoden, og den dertil knyttede klassekvotient, blev først endelig afskaffet i løbet af 1860'erne.

gene og to til pigerne. Kun få drenge nåede op i tredje klasse. 16 af pigernes 36 ugentlige timer blev brugt til håndarbejdsundervisning. På andet klassetrin var der afsat 15 timer til intellektuelle fag hos pigerne, mod 21 og 24 i 2. og 3. drengeklasse. I 1. klasse havde pigerne foruden 16 timers håndarbejde, 13 timer i fagene læsning, skrivning og regning, der foregik ved indbyrdes undervisning, og hvor flere klasser samlæstes, og 7 timer til klasseundervisning, hvoraf de 4 religionstimer med sikkerhed var varetaget af en mandlig lærer.

På dette tidspunkt ses det ikke at have været praksis at ansætte kvinder til små timerester ved flere forskellige skoler, sådan som det blev sædvane fra 1859, da de kvindelige lærerkræfter mødte udrustet med en erhvervs-kompetancegivende uddannelse og eksamen.

Kvinderne ses aldrig at have undervist i indbyrdes undervisningsklasserne.

Ikke desto mindre var 25% af den undervisning, der blev givet den trediedel af børnene, der gik i offentlige skoler, varetaget af kvinder. Dette kan kun betyde, at kvinder har undervist i alle fag, bortset fra religion, i pige-klasserne og måske også i nogle fag i drengeklasse-¹³.

Alternativet er, at pigernes håndarbejds-undervisning har været mere omfattende end angivet på de officielle skemaer.

Frem til 1859, da almuelærerindeprøven blev indført, var forholdene som foran beskrevet. Derefter ansattes i hastigt tempo så

mange kvinder, at de allerede i 1880 udgjorde 51% af lærerpersonalet. De fleste af de ansatte kvinder var løst ansat med kvoter ved forskellige skoler. Denne tendens fortsatte gennem hele århundredet.

Der gik på intet tidspunkt lige så mange piger som drenge i de offentlige skoler. I betalingsskolen gik der således i 1890, 10% færre piger end drenge. Skolens undervisningstilbud var udvidet i forhold til friskolens.

Det fremgår ligeledes af beretningen fra 1890, at pigerne blev senere indskrevet i skolen end drengene og tidligere udskrevet.

Før der kan drages nogen konklusion om kvinders undervisningsandel i de offentlige skoler indtil 1859, hvor de fik kompetence og dermed ret til at undervise, må der tages nogle forbehold overfor det benyttede talmateriale. Det er egnet til at påvise en struktur. Det samme gælder for en konklusion om de offentlige skolars undervisningstilbud til piger sammenlignet med drengenes, også dette kan benyttes til påvisning af en tendens, men formentlig ikke meget mere.

For det første er dataindsamlingen upålidelig, bl.a. pga. den benyttede indsamlingsmetode¹⁴ og pga. befolkningens vandring ud og ind af sognene, senere skoledistrikterne, og den dermed forbundne fluktuation i de enkelte skolars elevmateriale, der gjorde klasseundervisning på et forud fastlagt, fagligt niveau til et stort pædagogisk problem.¹⁵

For det andet var, både før og efter 1849,

13. Siden Kirkeordinansen af 1537 slog det fast, har skolens vigtigste opgave været at opdrage børnene i den evangelisk-lutherske lære. Den var socialisationsmidlet frem for noget. Anordningen af 20.3. 1844 slår fast i sin § 37, at kun dimitterede seminarister og teologiske kandidater må undervise i religion. D. 28.12. 1847 indskræper skoledirektionen i circulære, at dette også gælder for religionsundervisningen i private skoler, og – på givne foranledning – at det også gælder undervisningen af små børn i bibelshistorie: »En saadan Distinction mangler al gyldig Grund, og Undervisning i Bibelshistorie maa ansees som en integrerende Deel af Religionsunderviisningen«. Citat fra opus cit. 6 p. 61. Sagen var bekostelig for små private skoler, hvor bestyrelsen selv varetog alle fagene.
14. Opus cit. 6, p. 15. Om »Ombærelse af de aarlige Schemata til Huusværterne«. Det var dem, der udfyldte listerne med navne, fødselsdato, forældre, bopæl etc. til brug for skoledirektionens kontrol med antallet af skolepligtige børn. Sagen ordnedes ved politiets hjælp, decentralt til de enkelte sogneskolekommissioner. Det siger en del om befolkningens holdning til skolegang, at man ikke overlod sagen til forældrene.
15. H. P. Hilden: Skrald, storby og miljø, Kbh. 1973. p. 59. Fattigfolk flyttede ustandselig, bl.a. blev de sat ud til næste flyttedag, hvis huslejen var forfalden. I 1848 blev skoledirektionen enige om en pædagogisk nyskabelse: Hvert skoleår skulle begynde med en gennemgang af det forrige års stof »paa udvidet Niveau«, for at gøre undervisningen mere udbytterig. Samtidig afskaffede man fire opadstigende klasser i drengeskolen, da det var for svært for mange at rykke op gennem klasserne.

dokumenteringen af et velfungerende, offentligt skolevæsen et spørgsmål af politisk betydning for Københavns kommune med dens udvidede selvstyre. Overfor de officielle planer for fag- og timefordeling i de årlige beretninger kan man påpege, at det håndskrevne skema (fig. 1) fra sogneskolekommissionen ikke er identisk med den trykte beretnings plan for undervisning i skolerne. Et har været teori, et andet praksis.

Men så vidt det kan ses af talmateriale, fag- og timeplaner og lærerlister, *har kvinder indtil 1859 varetaget 25% af den givne undervisning og undervist i alle fag, bortset fra religion.*

Undervisningstilbudet til piger har på intet tidspunkt i forrige århundrede været lige så stort som til drenge i de intellektuelle fag.

Pigeundervisningen har satset på at bibringe pigen traditionelle kvindelige færdigheder, anvendelige indfor hjemmets fire vægge.

En af de alternative muligheder, som talmaterialet ikke giver nogen mulighed for at af- eller bekræfte, er, om der blandt den store procentdel af u-underviste børn var flest piger.

Skoledirektionens cirkulære af december 1844 tog som sagt sigte på at foranstalte en nøjere kontrol med byens udbredte privatskolevæsen. Cirkulæret strammede den tidligere nævnte tredeling i forberedelsesskole, borgerpigeskole og højere pigeskole.

Forberedelsesskolerne var for begge køn. Børnene gik der fra 6 til 8-års alderen, da skulle de udskrives og overgå til anden uddannelsesinstitution. Skolerne kaldtes også opsynskoler, og bevarede lister med børnenes navn og alder viser, at de måske i lige så høj grad har fungeret som opbevaringsanstalter som undervisningsinstitutioner. De synes også især at have været benyttet af de lavere sociale lag.

Beretningen om Tilstanden i det københavnske Borger – og Almueskolevæsen for 1844 meddeler, at der var 9 forberedelsesskoler i byen. Dette tal er så langt fra den vir-

kelighed, som andet arkivmateriale afspejler¹⁶, at det måske bedst illustrerer, hvor lidt kontrol, der var med undervisningssektoren. Der var talrige forberedelsesskoler, børnene var fra 4 år til op imod konfirmationsalderen. Klasselister viser en meget bred social spredning hos forældregruppen, og fra slutningen af perioden fortæller indberetninger fra sognepræster om forberedelsesskoler som opsamlingssteder for pasning af børn med handicaps af forskellig art.¹⁷

Borgerpigeskolerne måtte beholde eleverne til 14 års alderen og kun give undervisning i eet fremmedsprog. Fagrækken kunne være lige så beskeden som den offentlige skoles. Håndarbejdstimerne udgjorde langt den største timeandel, religionsundervisningen blev varetaget af en stud. teol. eller en teologisk kandidat, iøvrigt var lærerkræfterne kvinder. Skolerne var som de offentlige toklassede, og de holdt til i uegnede, dårligt ventilerede lokaler i almindelige beboelsesejendomme¹⁸. Elevantallet var ofte så lavt, at princippet om to klasser var illusorisk. I gennemsnit var skolerne for fra 2–20 pigebørn i alle aldre, og bestyrerinden varetog sammen med en enkelt hjælpelærerinde, ofte en slægtning, undervisningen i de almindelige skolefag.

Der var imidlertid også gode borgerpigeskoler med over hundrede elever, fordelt i parallelle klasser og med en fagrække, der var udvidet til at omfatte historie, naturhistorie, tysk og tegning. Sådanne skoler var indtil midten af 1850'erne mere undtagelsen end regelen.

De højere pigeskoler beholdt eleverne, til de ved 16 års alderen blev udskrevet til konfirmation. Fagrækken var udvidet med tre eller flere fremmedsprog, alle former for finere kvindeligt håndarbejde, og også disse skoler var ofte små, faciliteterne, herunder læremidler, dårlige, og undervisningen spredt over en lang fagrække med et lavt timetal til hvert enkelt fag. Hovedparten af undervisningen bestod i håndarbejde, de reale fag fandtes ikke

16. Se note 11.

17. Garnisons Sogns Skoleindberetninger 1882–99.

18. Indberetning fra Trinitatis sogn, 1848.

på skemaerne, derimod var der ikke sjældent tilbud udenfor den egentlige undervisningstid om timer i dans, musik og maling. Disse skolars hovedformål var at udklække damer, ikke at indlære anvendelige fag. De havde søgning fra meget brede kredse i det københavnske borgerskab, og bortset fra religionsundervisning og måske et sprogfag eller historietimerne, blev undervisningen varetaget af kvinder.

Størstedelen af de undervisningspligtige københavnske piger er i størstedelen af fagene blevet undervist af kvinder, der ikke har haft mulighed for at skaffe sig nogen pædagogisk eller faglig uddannelse.

For Københavns skoledirektion har billedet tegnet sig således efter anordningen af marts 1844 og det opfølgende cirkulære fra december samme år: Muligheden for kontrol med undervisningspligtens overholdelse var blevet skærpet, men adgangen til indsigt i det faglige niveau i de mange private pigeskoler manglede fortsat. Pigeundervisningen ville, hvis ikke andre forholdsregler blev truffet, forblive et terra incognita.

Institutbestyrerprøven, som Københavns skoledirektions anordning af 15.12. 1845 i det følgende vil blive kaldt, må anses som det vigtigste middel i kampen mod privat, som ukvalificeret betragtet undervisning, fordi anordningen stillede krav til skolelederes kvalifikationer. At den dermed især ramte kvinders undervisning af piger, men omvendt tillige kom til at frigøre et kvindeemancipatorisk potentiale, har næppe været tilsigtet, men en nødvendig følge af byens skolestruktur.

Periodens syn på pigers skolegang og kvinder som pædagoger.

Der er mange årsager til, at almueskoleloven spillede fallit i København i første halvdel af forrige århundrede. Det må være nok at pege på nogle få, hvis sammenhæng med periodens demografiske, økonomiske og politiske ændringer er indlysende.

Den hastigt voksende storbybefolkning var fattig og rodløs, og kun de færreste medførte nogen tradition for skolegang. Børnearbejdet var nødvendigt for mange familiers eksistens, og det var der til gengæld tradition for i den landbefolkning, der blev 1. generationsbyboere.

En af de tidligste følger af demokratiseringsprocessen var bortfald af lighedstanken¹⁹, hvorved almueskolelovens storstilede planer for et offentligt skolevæsen nødvendigvis måtte lide skade. Det eksisterende københavnske skolevæsen omkring 1850 var slet. Opkomsten af et talrigt, ofte forarmet, småborgerskab betød forsøg på afgrænsning til det ligeledes stærkt voksende proletariat. Socialisationshistorisk er det indlysende, at dette især måtte ramme pigerne. Som vordende forsørgere og borgere skulle drengene lære noget; enten måtte de aflinde sig med den rå disciplin og hovedløse pædagogik i de offentlige skoler, eller også fandt familien midler til at sætte dem i en af de gode private drengeskoler. Skolepengene var gennemsnitligt højere i disse skoler end i pigeskolerne, vel en årsag til at vurdere dem som bedre. Pga. arbejdsdelingen var kvinderne ikke mere nødvendige i hjemmet i samme omfang som tidligere, og kønsfordelingen gav ikke alle piger mulighed for forsørgelse i ægteskab²⁰, ikke desto mindre ønskede den brede offentlighed piger opdraget til vordende hustruer, gerne uden skolens hjælp.²¹

19. Athalia Schwartz: Om Stiftelserne til Sædelighedens Fremme Kbh. 1867. p. 5.

20. Nogen dækkende forklaring på det voksende kvindeoverskud i den vestlige verden i 1800-tallet findes vist ikke. Man har peget på, at børnedødeligheden var – og er – størst hos drengebørn, at enlige mænd var – og er – dårligere liv end enlige kvinder, på arbejdspladsulykker og på udvandringen. Men ved den giftefærdige alder var forskellen på antallet af mænd og kvinder så stort, at det var indlysende, at forsørgelse i ægteskab var usikkert for en pige. Samtidig faldt antallet af indgåede ægteskaber, og mænd giftede sig af sociale årsager senere i denne periode, ligesom altså flere helt undlod at gifte sig...

21. J. C. A. Bock: Om Pige børns Opdragelse i vor Tid, Kbh. 1852. p. 72.

Både statsmagt og borgerskab lukkede øjnene for den kendsgerning, at forsørgelsen af et ikke-erhvervsøget kvindeoverskud var ved at udvikle sig til et stort privatøkonomisk problem, der før eller siden måtte blive samfundsøkonomisk.

Der havde været kræfter både i den sene enevælde og i det sig nærmende folkestyres opinionsdannende kredse, der bekymrede sig om netop pigers adgang til læren²². Borgersamfundets grundvold var jo kernefamilien, inden for hvis rammer den opvoksede slægt skulle dannes til borgerskab – af moderen.

Institutbestyrerprøvens lange forhistorie er en udmærket illustration til dette. Det første udkast til en prøve for personer, dvs. både mænd og kvinder, der ønskede at oprette skolehold i staden København, er dateret 1836 og hører hjemme i det materiale, som Revisionskommissionen oversendte til Østifternes Stænderforsamling²³. Det næste udkast er en kladdeligende skrivelse i en kgl. forestillingsprotokol i Rigsarkivet med to næsten identiske prøver for mandfolk og fruentimmere, dateret 1839/41, og endelig findes i Københavns Stadsarkiv, dateret november 1844 og signeret af Tryde, Monrad og Borgen, det forslag for *personer*, der bliver den endelige institutbestyrerprøve.

Bevidstheden om et behov for kvalifikation af begge køn til brug for undervisning af både drenge og piger har således rumsteret længe.

Monrad var medunderskriver på allerede det andet udkast til institutbestyrerprøven, og han var topkandidat til posten som Københavns skoledirektør. Han blev imidlertid forbigået til fordel for V. A. Borgen, der for-

mentlig på dette tidspunkt var mindre belastet rent politisk. Dette forhindrede ikke et nært samarbejde mellem de to mænd om det københavnske skolevæsen i de følgende år.

I 1859 afgav skoledirektør Borgen på opfordring fra Cultusministeriet en vurdering til sin direktion af kvinder som undervisere. Redegørelsen var led i Cultusministeriets undersøgelse af det betimelige i at tillade kvinder at aflægge en almuelærerindeprøve for derefter at påtage sig en del af undervisningen i den offentlige skole i alle fag undtagen religion. Formålene var to: At sænke skolens udgiftsniveau ved ansættelse af billigere arbejdskraft og at højne det moralske stadi i den københavnske borger- og almueskole²⁴. Til begge formål fandtes kvinder egnede, givet de nødvendige forkundskaber.

Bisperne Martensen og Brammer blev ligeledes bedt om at udtale sig og havde mange og svære indvendinger mod tanken om kvinder som lærere i offentlige skoler.

Den kgl. forestilling om spørgsmålet er fra december 1859, og den udvikler over 11 sider Borgens positive forestillinger, giver bisperne 4 sider til deres tungtvejende indvendinger og slutter af med ministeriets egne – positive – indlæg på de sidste 2 sider.²⁵

Borgen havde skrevet hovedindlægget, opfordret af Monrad, der på det tidspunkt var direktør for det samlede skolevæsen i kongeriget. Da forestillingen et halvt år senere fik kongens underskrift, var Borgen kultusminister i ministeriet Rottwitz.

Det må tilskrives Monrads faste intention, forfulgt gennem en årrække, og hans samarbejde med Borgen, at institutbestyrerprøven

22. En notits i Kvinden og Samfundet, 1896 6 p. 69, meddeler, at Monrad i 1838 blev underrettet om den finske statsmand, H. Cygnæus' plan til en folkeskole. I planen hævdedes det, at pigeskoler var vigtigere end drengeskoler, pga. kvindens senere kald som opdragerinde.

Athalia Schwartz (1821–71) forfatter, journalist, pædagog, eksamineret institutbestyrerinde 1848, beskrev i en række værker pigeundervisningen indgående. Hun udgav allerede i 1850 sin »Haandbog i Underviisningskunsten for unge Lærere og Lærerinder«.

23. Se note 12.

24. Skoledirektionens arkiv, 107/1859. Efter sin positive indstilling konkluderer Borgen: »Skulle det imidlertid vise sig...vil – det formentlig blive Statens Pligt at sørge for, at der til denne Forberedelse, ligesaa vel som til Læreren, oprettes offentlige Dannelseanstalter, kvindelige Seminarier, saaledes som det er sket andet Steds«.

25. Birte Broch et al.: Kvinder i opbrud, Kbh. 1982 p. 170 ff, bringer et længere uddrag af både Borgens og bispernes skrivelser. Aktstykkerne er samlet af Joakim Larsen i tidsskriftet Bog og Naal, 1917. nr. 1.

blev ens for mænd og kvinder, og at danske kvinder allerede i 1859 fik adgang til en lærer-eksamen, der var kompetencegivende på landsplan.

Sociale realiteter og manglende forudsætninger for pigers og kvinders adgang til læren

I 1856 indkom der til skoledirektionen en skrivelse om børn af begge køn i indbyrdes undervisningsklasserne, der arbejdede i tobaksindustrien. Listen var skrevet af en lærer ved friskolen, der mente, støttet af sin inspektør, at forholdet burde bringes til direktionens kendskab.

Læreren beskriver af en 8-årig pige er kun et af mange børneportrætter. Hun er ikke til at drive til deltagelse i hverken leg eller undervisning, de andre børn vil ikke vide af hende, fordi hun stinker af tobak, og hendes lille brunskorpede fjæs og møgbeskidte små næver bliver kun vasket, når læreren personlig holder hende under pumpen i gården.

En af årsagerne til, at skolepligten på landsplan ad lovgivningsvej blev svækket efter 1849, var, at venstrefolkene i Folketinget hverken kunne eller ville røre ved børnearbejdet, der var en social nødvendighed for mange familier. Men hvis den lille pige fra tobaksindustrien alt for ofte lod sig gå på af sin status som paria i skolen og forsømte, så faldt mulktammeren før eller senere, og den i forvejen ludfattige familie kom til at betale.

Dette er en af grundene til, at skoler uden bevilling og dermed uden tilsyn trivedes. De kaldtes smugskoler, og i den anden ende af den sociale skala blomstrede de for borger-skabets forkælede døtre, der »fremfor alt skulde undgåa at tænke, thi det er skadeligt for Teinten«.²⁶

Både mænd og kvinder drev smugskole, og formålet var ofte at dække over ingen eller ringe deltagelse i skolegangen.²⁷

Hvordan undervisningen i en smugskole har været, kan vi ikke vide, men det stod slet nok til i mange skoler med bevilling, som ill. 2 viser.

Klasselister over børn i privat pigeskole og børn i offentlig skole antyder, at den offentlige skoles pigeafdeling kun søgtes af børn fra det egentlige proletariet, forsørgerne er tjenestekarle, enlige kvinder o. lign., mens de private pigeskoler havde en meget bred social spredning blandt deres elever. At det samme forhold ikke gjorde sig gældende for drengenes skolegang understreges af det tidligere nævnte forhold, at skolepengene i drengeskolerne som regel var højere end i pigeskoler. Men spørgsmålet er også, hvilken type institutioner befolkningen havde brug for.

Forberedelsesskolerne blev også kaldt opsynsskoler. Børn gik der fra 3-4 års alderen, og det er tidligere nævnt, at handicappede børn blev passet i den type skoler.

Skal vægten lægges på opsyn, så det lille barn blev passet, mens begge forældre arbejdede, eller skal vægten ligge på forberedelse, så mindre børn fik lært begyndelsesgrundene og kunne gå ind i den offentlige skoles 2. afdeling og dermed slippe for den indbyrdes undervisningsklasse, der var almindelig forholdt?

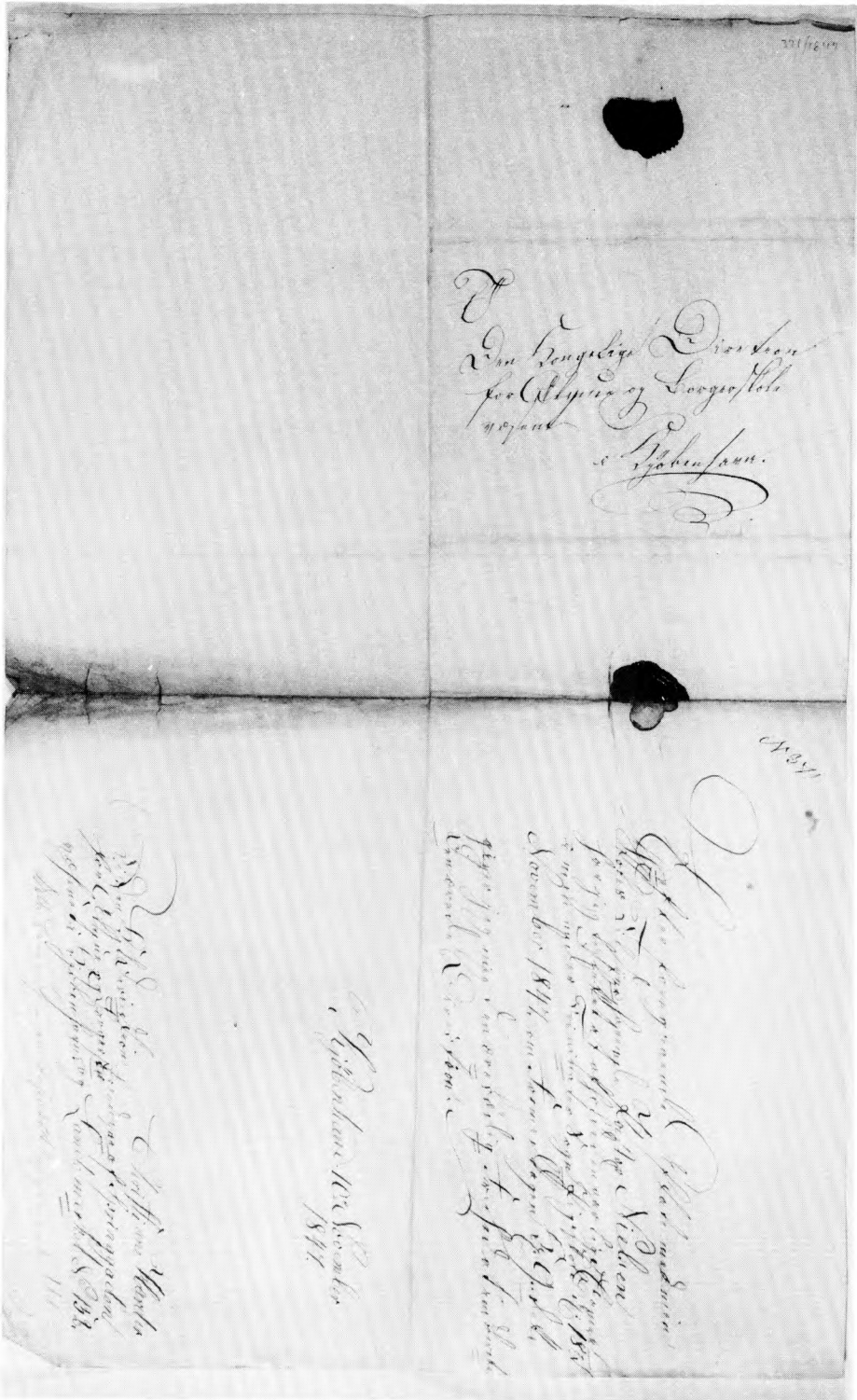
De sociale realiteter tyder på, at opsynsskolen har været absolut nødvendig, og indskrivningen i de offentlige skoler viser, at mange forældre har foretrukket en forberedelsesskole til den første undervisning.

Endnu en type institution var en mangelvare. Selvom der fandtes mange gode private pigeskoler ved periodens begyndelse, manglede forudsætningen for en systematisk, formålsbestemt oplæring af den pige, der måtte ønske at lære, måske med henblik på et senere selverhverv.

Der fandtes ingen offentlig skole, hvor hun kunne hente den tilstrækkelige kundskabsmængde, for offentlige skoler af den type var lukket land for piger. Der fandtes imidlertid heller ingen privatskole, der kunne bibringe

26. Athalia Schwartz: Den nationale Pigeskole, Kbh. 1867. p. 33.

27. Se note 11, desuden. Endnu nogle Ord om det københavnske Skolevæsen, Kbh. 1862. p. 14.

Ill. 2: Madam Christiane Harder havde svært ved at skrive, og det knob med stavningen. Bemærk skoledirektør Borgens rasende kommentar nederst på arket!

Ill. 3: En højst ejendommelig samtidig opfattelse af højere pigeskoleliv. Tegneren har – med rette – været imponeret af bygningen. Hans persontegning giver umiddelbart associationer til velbårne unge mænd fra 1700-tallet med nakkepisk og kappe. Ser man nærmere efter er de to personer i forgrunden imidlertid store, ukonfirmerede skolepiger. Hvis de velklædte, elegante damer på trappen til højre skal forestille tidens lærerinder, for ikke at tale om lille, tykke N. Zahle selv, er uoverensstemmelsen med virkeligheden komplet! Tegnet af Chr. V. Nielsen, 1878.
Danmarks pædagogiske Bibliotek.

hende den nødvendige viden, som en forudsætning til en senere faglig uddannelse.

Først i henholdsvis 1882 og 1886 fik N. Zahles skole dimissionsret til højere forbedelseseksamen og examen artium, og først 20 år senere åbnedes i 1903 statsskolerne for piger.

Da Københavns kommune anordnede institutbestyrerprøven, påtog den sig intet ansvar for, hvordan de kvindelige aspiranter skulle erhverve sig de nødvendige kundskaber.

Da kvinder fik adgang til at tage almuelærerindeeksamen i 1859, fulgte staten ikke tilbudet op med en bevilling til et kvindeligt statsseminarium. Et sådant fik vi først i 1918.

Da universitetet blev åbnet for kvinder i 1875, blev det ligeledes et privatøkonomisk

forhold for unge kvinder at skaffe sig den adgangsgivende eksamen.

Kvindens læren var og forblev meget længe i Danmark en privatsag.

Det er bevidstheden om disse sociale realiteter og de manglende forudsætninger og ønsket om at ændre i det mindste de sidste, der motiverede mange aspiranter til at gå til institutbestyrerprøve.

Institutbestyrerprøven. Generelle bestemmelser

Stænderforsamlingen havde ikke taget stilling til spørgsmålet om bevilling til skolehold i en by, hvis privatskolevæsen var langt større end det offentlige skolevæsen. Dette kan måske forklare, hvorfor institutbestyrerprøven ikke

blev approberet af Danske Kancelli, undtagen m.h.t. honorar for censur. Det er ikke lykkedes at finde arkivalier, der viser, om den er forsøgt approberet. Det er derimod givet, at den manglende approbation løbende i institutbestyrerprøvens 40-årige levetid skabte vanskeligheder for Københavns skoledirektion i forholdet til kirke- og undervisningsministeriet. Det forhalede formentlig også i 60'erne en tiltrængt reform af dele af det københavnske skolevæsen.²⁸

Periodens voksende liberalisme og opposition mod ethvert indgreb i næringsfriheden gjorde det vanskeligt at administrere den kendsgerning, at kommunen altså »ikke ønskede Næringsfrihed ogsaa paa det aandelige Gebet«.²⁹

Institutbestyrerprøven var inddelt i tre grader med tilhørende bevillingsret:

Laveste grad (1. grad)... Forberedelsesskolehold

Mellemste grad (2. grad)... Borgerskole indtil 14 år.

Højeste grad (3. grad). Højere Borgerskole indtil konfirmation (16 år).

For alle tre graders vedkommende faldt prøven i tre afsnit.

Aspiranten indsendte først en motiveret,

detaljeret skoleplan til skoledirektøren, der fulgte dette op med en samtale om den påtænkte skole. Hvis såvel plan som samtale var tilfredsstillende, stedtes aspiranten til prøve, og den var naturligvis forskellig både m.h.t. fagrække og indhold for de tre grader.³⁰

Fælles for alle tre grader var først en pædagogisk stil, der tillige dokumenterede deres evne til at behandle det danske sprog i skriftlig form. Dernæst fulgte et »colloquium« om faglige emner fra historien og litteraturhistorien, nok så meget en prøve i »almendannelse« som i konkret eksamensviden. Endelig blev der i en af byens skoler afholdt en praktisk-pædagogisk prøve i undervisningsfærdighed.³¹

Den kvalitative og kvantitative forskel på kravene til prøvens to første grader medførte i årenes løb megen diskussion mellem på den ene side ministeriet og på den anden skoledirektionen, men også censorkomiteen deltog periodisk i debatten. Takket være disse omfattende arkivalier er det i dag til en vis grad muligt at danne sig et begreb om prøvernes indhold, dvs. om det dannelsesniveau, som eksamenspapirerne repræsenterede, og som myndighederne forventede af skoleledere på forskellige trin.

Første grad har stillet krav om en god og vedligeholdt egen skolegang, suppleret med

28. Skoledirektionens arkiv 52/1884. Efter langstrakte forhandlinger mellem censorkomiteen og skoledirektionen oversendtes nogle ændringsforslag om retten til skolehold i København til ministeriet med ønsket om, at spørgsmålet blev genstand for nærmere behandling i en kommission, nedsat til formålet. Ministeriet nægtede at tage sagen op med den begrundelse, at anordningen af 15.12. 1845 – institutbestyrerprøven – ikke var approberet af Danske Kancelli!

29. Som note 28. Citat fra skoledirektør J. Holbechs skrivelse om det i note 28 nævnte forhold. J. Holbech (1815–1886), cand. teol., overlærer ved Metropolitanskolen, skoledirektør 1860–86. Fra 1868 tillige formand for Skolelærereksamenskommissionen, hvilket gav ham et stort personligt kendskab til personer inden for skolens verden.

30. Om den tilstand, i hvilken arkivalierne vedrørende institutbestyrerprøven befinder sig i skoledirektionens arkiv, følgende: 9% af materialet mangler eller er mangelfuldt.

Mangler, hvis der kun findes et eksamensbevis og et navn, det gælder 13 aspirantinder ialt, *mangelfuldt*, hvis curriculum vitae er borte, hvilket ofte er tilfældet for personer med andre, kvalificerende eksaminer bag sig. Det er et meget lille problem i forhold til aspirantinderne, fordi de så kan opspores ad anden vej, men nogle af de tidligt eksaminerede mænd har jeg ikke kunnet finde.

31. Skoledirektionens arkiv, 346/1859. Eksempler på opgaver til pædagogisk stil, hentet fra en liste, ført af Borgen og lagt til hans efterfølger: Til 1. grad: Hvorledes indrettes Underviisningen hensigtsmæssigst ved Barnets første Indtræden i Skolen, førend det endnu har lært noget? Anskuelsesunderviisningens Formaal, Omraade og Behandling. Til 2. og 3. grad, der ofte var enslydende:

Bør Naturkundskab (Naturhistorie og Naturlære) optages blandt Underviisningsgjenstandene i den høiere Pigeskole? Hvad er den *æsthetiske* Opdragelses Formaal, og med hvilke Midler bør Skolen søge at naa dette? (Tekstens parantes og understregning).

kendskab til begynderundervisningens fagdidaktik.

For anden grads vedkommende var fagindholdet i geografi og historie det samme som til examen artium, iøvrigt lå fagene på linie med datidens seminarieeksamen...« og hvad Didaktikken angaaer, navnlig den methodiske Behandling og Gjennemførelse af enhver Disciplin, som i Skolen doceres...«.

Sammenfattende må man nok give en af de første eksaminerede institutbestyrerinder, Athalia Schwartz, ret, når hun hævder, at disse krav repræsenterede mindstemålet til en skoleleder.³²

Noget anderledes forholder det sig med kravene til institutbestyrerprøvens 3. grad.

Foruden det til 2. grad forudsatte lød kravet til hovedfaget som følger:

»... efter Examinandens Valg, *enten* (tekstens understregninger) grundig, på videnskabelig Studium bygget Indsigt i Historie og Geographi, *eller* grundig Indsigt i Mathematik og Naturlære (eller Naturhistorie) *eller* grundig Indsigt i et af de fremmede Sprog (Tydsk, Fransk, Engelsk), saa at Examinanden kan tale og skrive det og grammatikalsk forklare det i alle dets Enkeltheder, samt kjende dets Litteratur. Prøven i det valgte vil blive baade skriftlig og mundtlig«.

Et komplet sæt eksamensopgaver fra en 3. grads aspirant med fx. fransk som hovedfag består af en skoleplan, en pædagogisk stil, en verdenshistorisk opgave, en dansk litteraturhistorisk, en fransk litteraturhistorisk, på fransk, skrevet uden hjælpemidler, og en oversættelse af en tekst fra dansk til fransk.

Kravene til 3. grads prøven foregriber det fagdidaktiske syn på indsigt i og formidling af fag, der ellers først slår igennem ved omordningen af skoleembedseksamen ved uni-

versitetet i 1883: Eet hovedfag og nogle dermed beslægtede bifag.

Ligesom i universitetsregi var kravene til hovedfaget meget store, måske i forbindelse med institutbestyrerprøvens senere anvendelse overdimensionerede, under alle omstændigheder vanskelige at erhverve for borgere, der hverken havde adgang til latinskoler eller andre højere uddannelsesinstitutioner.

Institutbestyrerprøvens § 8

Som nævnt var prøvens krav ens for begge køn. Den indeholdt imidlertid en § 8:

»... dog vil Examinationen erholde Modification efter det forskjellige Omfang og den forskjellige Beskaffenhed, som Indsigten maa forudsættes at have ifølge Mandens og Quindens forskjellige Charakter og Dannelse«.

Der var naturligvis forskel på mænds og kvinders dannelse, fordi deres socialisation i det datidige samfund var forskellig. Det var tilige blandt begge køn en almindelig antagelse, at kønnene havde forskellig natur, »Charakter«. Hvad effekten af disse to forhold kan have været på behandlingen af aspiranter i en given eksamenssituation, kan vi i dag kun gisne om, fordi en eventuel forskelsbehandling m.h.t. mængden af afholdte eksaminer, forskelle i opgavernes sværhedsgrader etc. intet sted lader sig aflæse i arkivalierne.³³

Men karakteren af begrebet »Beskaffenhed« blev genstand for diskussion i skoledirektionen og censorkorpset allerede fra 1847, da jomfru Mary Ogilvie satte den i gang. Hun henvendte sig til skoledirektionen, fordi hun ønskede nogle konkrete oplysninger om den forberedelse, der ville være nødvendig

32. Athalia Schwartz: Hr. Professor Bocks Angreb paa Pigeskolerne, nøiere betragtet, Kbh. 1852. p. 24.

33. Spørgsmålet om kønsforskellens indflydelse på eksamenssituationen er endnu ikke klarlagt i dag. Direktoratet for gymnasieskolerne og hf forsøgte i 1985 at foretage en undersøgelse af problemet om sammenhængen mellem køn og karakter og benyttede dertil årets studentereksamensopgaver. Meddelt af undervisningsinspektør Lisa Rasmussen på seminar i Gentofte, 9.11. 85. Vi ved, at pigers eksamensresultater er lavere end drenges, at censorkorpset for flertallets vedkommende består af mænd.

for hende, før hun indstillede sig til prøve. Jomfru Ogilvie er den første kvindelige aspirant i hele materialet.³⁴

Hun skrev:

»Skjønt man vel kan antage, at Pædagogik og Didactik høre til de lettere Discipliner for de Herrer, der ville underkaste sig denne Examen, baade paa Grund af den Maade, hvorpaa hele Underviisningen drives i de lærde Skoler (jeg forudsætter nemlig, at Examinanderne i Reglen ere studerte Personer) og ved den philosophiske Dannelse, som Studierne ved Universitetet bibringe, saa maa man dog paa den anden Side indrømme, at disse Fag høre til de vanskeligere for en Dame at sætte sig ind i, da denne Slags Studier er aldeles nye for hende, og hun forgjæves i sin foregaaende Dannelse vil søge de Forudsætninger, hvorpaa hun her kan bygge videre. Desuden er der ingen Tvivl paa, at mange Lærerinder her i Byen undervise med Grundighed og sjelden Dygtighed, og som dog sikkerligen ville falde igjennem i Pædagogik og Didactik, især naar det kom an paa at viise den methodiske Behandling og Gjennemførelse endog kun af deres eget Fag, for ikke at tale om hver enkelt Disciplin, som læres i en Skole. Dette Punkt forekommer mig derfor at henhøre under, hvad Forordningen opstiller i dens § 8.

Examenenskomiteen, der stillede opgaverne og censurerede dem, havde den til enhver tid siddende skoledirektør som formand. Komiteen bestod desuden af tre universitetsuddannede mænd i høje stillinger indenfor undervisningssektoren, og i 1847 var V. A. Borgen formand. Han havde tillige været med til at udforme kravene til institutbestyrerprøven, således også dens § 8.

Examenskomiteen svarede skoledirektionen, der havde oversendt jomfru Ogilvies forespørgsel til den, nøgternt og klart, punktvis opstillet, men tillige uddybede Borgen, i sin egenskab af skoledirektør, skrivelsen over adskillige sider. Examenskomiteens svar gik ud på, at jomfru Ogilvie naturligvis ikke skulle læse de afsnit i pædagogik og fagdidaktik, der drejede sig om de naturvidenskabelige fag, hvis hun ikke ønskede dem optaget på sin skoles læseplan. I faget historie kunne man tilstede, at aspirantinder nøjedes med et navngivet historisk værk, »hvis de maatte ønske det«.³⁵

Borgen fortsatte:

»Jfr. Ogilvie (fører) i sin Skrivelse... om Pædagogik og Didaktik... en heel forvirret Tale, der bærer tydelige Spor af at være hende dikteret i Pennen af en Anden, og hvorimod der lod sig meget sige... At enhver, der offentlig erklærer at ville og erklæres for dygtig til at kunne udøve Opdragelses- og Underviisningskunsten, maa være bekendt med Reglerne og Grundsætningerne for denne Kunst, d.e. Pædagogik og Didaktik...«

Kort sagt, som skoledirektør ønskede Borgen ikke kravene til aspirantinder slækkede, og skoledirektionen tiltrådte i svaret til jomfru Ogilvie hans indstilling:

»Ville De foretrække Benyttelsen af andre Hjælpemidler i Pædagogik og Didaktik, end de her nævnte, vil der næppe kunne være noget derimod, saafremt disse Hjælpemidler efter at være opgivne for Directionen, maatte findes at kunne meddele en tilstrækkelig Vejledning«.

Direktionen lagde således i sit svar ansvaret for det faglige niveau over til skoledirektøren. Det blev ham, der i sine samtaler med aspi-

34. Skoledirektionens arkiv, 115/1847. Jomfru Ogilvie kom aldrig til prøve, og hendes lille skole, der altså mangledede bevilling, blev nedlagt samme år, fordi hun afgik ved døden om efteråret.

35. 1) Det omhandlede historiske værk var Kofods Haandbog, som Borgen ønskede suppleret med Allens, fordi det sidste medtog socialhistorien. Iflg. boglisterne opgav aspirantinderne derefter begge værker. Borgen talte jo med dem, vejledte dem i, »hvad de maatte ønske«. ¹(Som note 34).

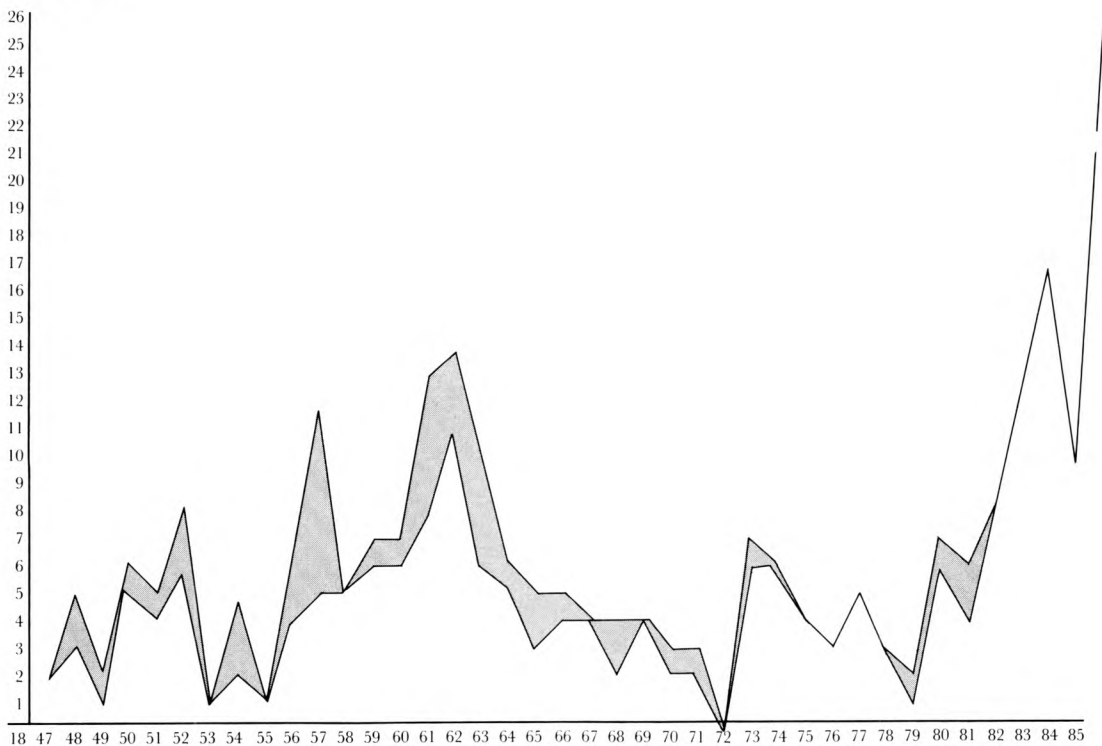

Fig 1. Aspirantinder 1847-87, alle tre grader, i absolutte tal. Det skraverede felt viser forskellen mellem indstillede og beståede.

ranterne af begge køn gav dem besked om konkrete hjælpemidler. I løbet af få år fik Borgen, der ikke ønskede dispensationer af nogen art for nogen aspirant, uanset køn, gennem sine krav til skoleplanerne nedsat pigeskolernes håndarbejdsundervisning, indført begyndelsen til naturfagsundervisningen og hævet indholdet i fagene historie og geografi, som jomfru Ogilvies forespørgsel også havde drejet sig om.

Det skyldes et nært samarbejde mellem Borgen og de første ti års eksaminerende institutbestyrerinder, at modersmålsundervisningen fik en central plads i pigeskoleundervisningen, på bekostning af den overfladiske indlæring i alt for mange fremmedsprog og,

naturligvis, en ordentlig nedskæring af håndarbejdstimerne.³⁶

Men det skete ikke uden kamp med skoledirektionen. I prøvens første år afvistes mange aspirantinder, fordi Borgen fandt deres skoleplaner kassable. I den anledning skrev et medlem af skoledirektionen, provst Münster, til Borgen, at han ville være varsom med at afvise så mange, udelukkende fordi deres skoleplaner ikke behagede direktøren, »thi jeg kan ikke fravige den Meening, at man bør være meget nøisom i at stille de Fordringer, som man gør til Damer, naar man af dem forlanger, at de skal indlevere en Skoleplan«.

36. De ændrede fagplaner fremgår allerede af de årlige beretninger fra midt i 50'erne for en del af de højere pigeskoler. Skulle man dømme efter fagplaner alene, ville også tilstanden i de offentlige skoler være forbedret, men et stort, internt materiale, delvis publiceret i Skolens Reform, 1856, viser et andet billede. På opfordring fra Borgen afgiver skolevæsenets nu 5 inspektører i lange skrivelser følgende enstemmige dom: Skolens mål kan ikke hæves, for med de gældende lærer $\frac{1}{3}$ af børnene, hvad de skal, $\frac{1}{3}$ »mådeligt« og $\frac{1}{3}$ »slet intet«.

Men Borgen fremturede, indtil han langsomt under pres fra lovændringer (se note 10) måtte finde sig i, at dispensationer kom i stand ved ministeriets mellemkomst. Gejstlighedens mildere syn på aspirantinder var ofte socialt betinget. Disse kvinder skulle jo også leve.

I alt 233 aspirantinder stedtes til prøve. Heraf bestod 197, mens 36 dumpede. 20 af dem gik senere om, 19 fik eksamen og ret til skolehold. 121 bestod prøvens 3. grad, 40 dens 2. og 36 1. grad (fig. 1).

I samme tidsrum stedtes 21 mænd til prøve. 7 af dem bestod den grad af prøven, de havde indstillet sig til, 2 tillagdes efter eksamen en lavere grad, 2 blev omgængere. I alt produceredes der 11 eksaminerede institutbestyrere. 4 af 9 indstillede til 3. grad, 3 af 5 til 2. og 4 af 9 til 1. grad.

Aspiranter til institutbestyrerprøven

Der er i sig selv ikke noget mærkeligt i, at så få mænd forsøgte at tage prøven, fordi der for mænd fandtes så mange andre uddannelsesmuligheder, der gav den samme erhvervs-kompetence.³⁷

Dumpeprocenten er imidlertid meget høj, og mange af de dumpede så højtuddannede, at det er nødvendigt at se nærmere på denne gruppe for måske ad denne vej at komme frem til en bestemmelse af den »forskjellige Beskaffenhed«, som § 8 talte om.

I de første 5 år af prøvens levetid indstillede 4 akademikere og 1 seminarist sig til dens 3. grad, heraf bestod de 2. Efter 7 års pause, i 1859, meldte der sig igen en aspirant.

Af de 21 aspiranter var 8 akademikere, alle gennem et årsmål beskæftiget med undervisning, 1 var seminarist og ansat i det offentlige skolevæsen, 1 var løjtnant.

Gennemsnitsalderen lader sig ikke udregne for netop 3. grads gruppen, fordi vedlagte ek-

samenspapirer med oplysning om fødeår – og sted har tjent som bilag til curriculum og senere er tilbagesendt.

For 13 af de i alt 21 aspiranter er gennemsnitsalderen 29½ år. At dømme efter curriculum vitae for de resterende 9 kan aspiranternes gennemsnitsalder anslås til at ligge mellem 30 og 35. Det var således voksne, modne mænd, der indstillede sig til prøven, og netop de 9 i 3. grads gruppen var i besiddelse af uddannelsesmæssige forudsætninger, som ingen aspirantinde på dette tidspunkt havde mulighed for at skaffe sig.

Med undtagelse af en cand. teol., der indstillede sig til 2. grad og dumpede på den pædagogiske opgave, indstillede disse 9 sig altså til 3. grad.

2 teologer dumpede i alle fag, løjtnanten og seminaristen dumpede i det sproglige hovedfag(tysk). Løjtnanten fik 2. grad tilskrevet, seminaristen gik om året efter og fik 2. grad.

Til 1. og 2. grad indstillede sig 6, der allerede havde oprettet skole og ønskede den legaliseret. Desuden 1, der var dumpet i regning til lærereksamen, hvis øvrige fag han havde bestået. Han dumpede til 1. grad, ligesom en hjælperlærer fra en landsbyskole og tre af de ovennævnte skolebestyrere. Endnu en person med ulovligt skolehold indstillede sig til prøvens 2. grad, men tillagdes efter udfaldet 1. grad, det samme blev udfaldet for en dumpet student fra Metropolitanskolen.

Dumpegrundene til alle 3 grader fordeler sig således: 4 på afvist skoleplan eller uantagelig pædagogisk opgave, 2 for manglende evne til at formulere sig skriftligt på dansk, 2 for utilstrækkelige kundskaber i det sproglige hovedfag, og endelig 2 pga. et »for lavt Maal af Kundskaber«.

4 var cand. teol.'er, 4. cand. phil.'er, dvs. de havde examen artium og adgangseksamen til universitetet, der svarede til en udvidet filosofikum. Iflg. datidens tradition var de aka-

37. Som note 28. Medlem af censurkomiteen, prof. K. Røvsing til skoledirektøren om ret til skolehold, at examen artium burde give ret til 3. grad, »dog admitteres saadanne, der tidligere have gjort rede for deres Almendannelse, f.Ex. Polytechnikere, Officerer... Endnu på dette tidspunkt (1860) holdt J. Holbech dog stand. Det ville betyde »Tilbagegang i Kundskab og Oplysning i den egentlige Borgerstand i Kiøbenhavn« at svække de pædagogiske krav til prøven.

demiske borgere, men nogen afsluttet embedseksamen havde de altså ikke. 1 af dem var tysk af fødsel og uddannelse, først som voksen naturaliseret dansker.

Disse fire dumpekriterier: Manglende pædagogisk indsigt, mangelfuld skriftlig formuleringsevne, utilstrækkelige kundskaber i det sproglige hovedfag og endelig et generelt for lavt vidensniveau, var de gældende frem for nogen overfor alle aspiranter til prøven, uanset køn og tidspunkt i perioden.

Men dumpegrundene fordeler sig naturligvis ikke jævnt over alle tre grader: Det dårlige danske skriftsprog og den mangelfulde almenviden optræder hos aspiranter til 1. grad, en sjælden gang til 2. grad, aldrig i forbindelse med 3. grad. Til gengæld er dumpeårsagen til de to øverste grader oftest pædagogisk. Kravet om en detaljeret, motiveret skoleplan over et fuldt skoleforløb har været mere belastende for disse to graders aspiranter end planen for en forberedelsesskole for 1. grads aspiranten.

Det byrdefulde i kravet om skoleplanen har ikke mindst hvilet på aspirantinderne, der i modsætning til aspiranterne ikke behøvede at have nogen erfaring fra skoleundervisning. De havde ofte ikke selv gået i nogen skole, men var blevet privatundervist i hjemmet og havde samlet sig deres pædagogiske erfaringer fra huslærerindepladser.

Til 3. grad dumpede følgende aspiranter: 2 cand. teol.'er. Den ene var forhv. adjunkt ved Herlufholms lærde skole, overlærer ved Petri tyske skole i København. Begge havde oprettet privatskoler, som de ønskede at legalisere.

1 student fra Bonn dumpede på dansk skriftsprog. 2, løjtnanten og seminaristen, dumpede på tysk hovedfag.

Til 3. grad bestod følgende:

1. cand. phil., hovedfag historie, skolebestyrer på dispensation.
2. cand. teol., hovedfag tysk, skolebestyrer på dispensation.

3. cand. phil., hovedfag fransk, ernærede sig som sproglærer.

4. cand. phil., hovedfag tysk, havde oprettet og bestyrede en drengeforberedelsesskole til Metropolitanskolen.

Uanset om de bestod eller dumpede, repræsenterede de ni mænd nogle dannede mellem-lag, enten takket være egen uddannelse eller pga. deres oprindelse. To kom fra »folket«, en conditorsvend og en søn af fæstebonde.

De repræsenterer også en tendens, der ligeledes er til stede i kvindematerialet: Mange af dem skulle benytte en institutbestyrerprøve til legalisering af allerede etablerede skolehold. Denne tendens er stærkest i prøvens første tiår. Senere svinger antallet af institutbestyrere, der underkastede sig prøven, formentlig afhængig af tilsynets, både det centrale og det decentrales, effektivitet og konsekvens i behandlingen af illegale skolehold. Dette spørgsmål skal naturligvis også anskues i sammenhæng med den politiske udvikling iøvrigt.

Meget tyder på, at det ikke har været meningen med institutbestyrerprøven, at vordende bestyrere skulle kunne kvalificere sig til hvervet uden også at tage prøven. De mange højtuddannede mænd med midlertidige bevillinger fra prøvens første år peger i den retning, det samme gør det skel, som V. A. Borgen konsekvent satte mellem opsynsskole, som han tillod uden prøve, og forberedelsesskolehold, hvortil han altid forlangte 1. grads prøven. Presset fra krav om næringsfrihed voksede imidlertid i perioden, og fra slutningen af 50'erne forekom der dispensationer fra prøven, givet til mænd med andre uddannelser. V. A. Borgen fortsatte med at håndhæve kravet overfor aspirantinder, hans efterfølger fra 1860, P. Holbech var formentlig i højere grad liberalist. Han ses i det mindste af arkivalierne at have anlagt en noget anden kurs i spørgsmålet om dispensation fra prøven.³⁸

Det er tankevækkende, at så mange fra den stand, der pr. tradition var dansk pædagogik's

38. Der er utallige eksempler på dispensationer, og antallet steg i 70'erne og 80'erne. Skoledirektionens arkiv 48/1871 om Madam Bøttgers forberedelsesskole, med bevilling fra 1814, der får lov at udvikle sig til højere pigeskolehold er særlig god!

talerør, gejstligheden, dumpede netop på pædagogiske spørgsmål. Sammenfattende må man nok sige ikke mindst om de højtuddannede 3. grads aspiranter, at den pædagogiske belæring, de måtte have kunnet uddrage af latinskolegang og et længere varende uddannelsesforløb, ikke gavnede dem som aspiranter til institutbestyrerprøven.

I Borgens øjne var anvendelse af kadaverdisciplin, hovedløs udenadslære, en lang, overfladisk behandlet fagrække samt en mekanisk opfattelse af fagdidaktik som det bærende i undervisningen pædagogiske dumpegrunde. Det er karakteristisk for flere af de højtuddannede mænd, at de såvel i skoleplaner som i pædagogiske opgaver opererede med et meget statisk syn på barnet, progressionen i undervisningen var determineret af stoffet, ikke af barnets udvikling.

Endelig kan man måske pege på, at den selvforståelse, som deres tidligere uddannelsesforløb havde udstyret dem med, ikke har været befordrende for deres forberedelse til institutbestyrerprøven. En del af dem har været hjernevasket i latinskolens undervisning i klassiske sprog i en sådan grad, at det har været nærmest umuligt for dem at tilegne sig et levende sprog til tale- og undervisningsbrug i det forlangte omfang.

Aspirantinder til institutbestyrerprøve Hvem var de?

Det var ikke proletariatets pigebørn, der på baggrund af skolegang i almueskolen erhvervede sig pædagogiske og boglige færdigheder i det omfang, der var nødvendigt til en bestået institutbestyrerprøve. Det var heller ikke fra proletariatets piger, den selvforståelse kom, der satte dem i stand til at vælge at radikalisere deres tilværelse i forhold til de i samfundet gældende normer for kvindeadfærd: At bortvælge egen seksualitet, ægteskab og børn

og tilvælge en social paristilling som enlig, selverhvervende, bogligt dannet kvinde.³⁹

Der var, som venteligt, overvægt af præste- og lærerdøtre blandt aspirantinderne.

Patriarkatets veludrustede datter gik i sin fars fodspor, når hun slap sin mors forklædebånd, for det var hendes eneste acceptable og mulige næringsvej, hvad enten hun blev huslærerinde, timelærerinde i fast rutefart mellem forskellige pigeskoler i det indre København eller bestyrerinde over det lidt, der ofte har været at bestyre.

En meget stor gruppe aspirantinder kom fra de i tiden ekspanderende erhverv, selvstændige næringsdrivende, herunder også håndværksmestre, og højere funktionærer i handels- og servicefagene. Meget få var børn af landmænd.

De fleste aspirantinder var født i byer, flertallet var københavnere, men overraskende nok var der 40 3. grads aspirantinder fra provinsbyer. Dette er overraskende, fordi det uddannelsesmæssigt skæve Danmark ramte kvinderne hårdt⁴⁰, men det siger også noget om, at det private pigeskolevæsen i løbet af perioden blev udbygget og forbedret i provinsen.

Tabel 1 viser forholdet mellem vejledte og ikke-vejledte aspirantinder til prøven, inddelt efter prøvens 4 tiår og dens 3 grader. Dette kriterium – har aspirantinden haft råd til vejledning eller ikke – forekommer mig at sige mere om social placering indenfor de tre grupper end et forsøg på at klassificere i socialgrupper, hvorved nogle forhold ville blive tilsløret og nogle indholdsløse tal fremkomme, der i historisk forstand ville være meningsløse. Den enkelte aspirantindes mulighed for at købe sig til vejledning siger mere om hendes reelle sociale placering, end oplysningen om hendes fars socialstatus gør. I modsætning til de mandlige aspiranter kan hun selv jo kun betegnes på een måde: Som aspirant.

Tabellen viser, at 1/3 ikke havde modtaget

39. Henriette Skrams privatarkiv, Rigsarkivet. H. S. giver i sine utrykte erindringer meget stærkt udtryk for normbruddet i forbindelse med selverhvervet. Hun tog institutbestyrerprøve i 1866, arbejdede hele sit liv hos N. Zahle og blev hendes efterfølger i 1900.

40. Lis Jacobsen (red): Kvindelige Akademikere 1875–1925, Kbh. 1925. p. 128.

Tabel 1. Vejledte og ikke-vejledte aspirantinder, 1847–86.

	1. grad V. ej		2. grad V. ej		3. grad V. ej		Ex. l. 3. gr.	NZ	D.h.D.	AS	Q	F	Varia
1847–57	5	8	1	0	17	2		1 2 3	4 5	1 1 5		1 1	6
1858–67	4	3	8	5	23	11		1 2 3	2 2 7	2 2 2	3 4		1 3
1868–77	3	8	1	3	13	5	3	1 2 3	1 1		2 1	1	5
1878–86	4	1	19	3	50	6	9	1 2 3	4 12 33			3 3	4 6
Ialt	16	20	29	11	103	24	12	60	21	13	10	8	25

Ex. L. = eksaminerede lærerinder, der tog 3. grads institutbestyrerprøve og dermed erhvervede ret til at bestyre en højere pigeskole. – NZ = N. Zahles kursus, senere kvindeseminarium. –D.h.D. = Den høiere Dannelsesanstalt for Damer. – AS = Athalia Schwartz (+ frk. Westergaard). – F = Femmers kursus, senere kvindeseminarium. – Varia = Forskellige navngivne, undertiden identificerbare personer, samt unavngivne vejledere, fx. »en Dame, kendt i en videre Kreds«, men sikkert også mange mandlige vejledere, fx. »Byens bedste Lærere«.

vejledning til 3. grads prøven, til 2. grad var ca. $\frac{1}{3}$ uvejledt, til 1. grad var mellem $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{2}$ uvejledte.

Uden at overdrive kan man konkludere, at aspirantinderne til 3. grad synes at have haft mulighed for at investere i deres eksamensprojekt i større omfang end 2. og 1. grads aspirantinderne. Dette var at vente, da færdighed i et fremmedsprog i det forlangte omfang må have været kostbar at erhverve.

Aspirantindernes gennemsnitsalder var knap 27 før 1864, lige over efter 1864. Adskillige af dem var meget unge, omkring de tyve, ikke helt få var 40 eller derover. Mange motiverede deres ansøgninger til skoledirektionen om at måtte stedes til prøve med forsørgerforpligtelser over for mor, søskende, børn og fjernere slægtninge.

Dumpede aspirantinder

Af i alt 233 indstillede aspirantinder dumpede 36 til prøven. 19 gik senere om og erhvervede enten den først attråede grad eller en lavere grad, 1 omgænger dumpede og op-

træder som de 16 øvrige ikke mere i materialet.

Såvidt det er oplyst i arkivalierne, adskilte de 30 af de 36 sig ikke fra gruppen som helhed, hverken aldersmæssigt eller med hensyn til forudsætninger. De 6 resterende i denne nye, ukendte kvindesocialisationssammenhæng fremtræder som ynkværdige levn fra en fjern fortid, både pga. formen på deres »allerunderdanigste Promemorer« om at måtte stedes til prøve og pga. af de kvindeskæbner, man kan læse sig til i deres papirer.

De var for så vidt kun usædvanlige i det ene forhold, at de forsøgte at tage en eksamen. De var alle seks indehavere af forlængst etablerede forberedelsesskoler, og de indstillede sig til 1. grad for at legalisere skoleholdet. De fem var temmelig gamle kvinder, den sjette var fyldt 30, havde ikke selv gået i nogen skole, men modtog som den eneste af dem en kortvarig, nødtørfig vejledning hos Athalia Schwartz. Der er nogle måneder mellem hendes forskellige ansøgninger om fortsat dispensation til skolehold, og man må give hendes vejleder ret i, at givet tid og ro ville hun hur-

tigt have kunnet indhente meget af det forsømte.

Formentlig har hun ikke haft råd til at samle sig om forberedelsen, for skoledirektøren gav hende et par gange udsættelse med prøven. Historien endte, som mange af den tids, med at hun opgav skolehold i København og rykkede sin skole ind over grænsen til Frederiksberg, hvor tilsynet med private skoler var særdeles liberalt.

Hun hed Florence Augusta Lipheld, og hendes historie, som fremgår af det meget rigelige arkivmateriale, viser samtiden og det lille København inden for voldene på en ikke helt rar måde. Blandt de mange dispensationsansøgninger, som hun indsendte for at fortsætte sit skolehold, mens hun selv forbedrede sig til prøven, ligger en lille, udateret, ubehjælpssom seddel:

»At denne Dame kom til mig og bad mig undersøge sig er aldeles uskyldig og har ikke født noget Barn.

M. Hendriksen, Gjordemoder«.

Jfr. Lipheld og de fem andre instillede sig alle i prøvens første levetid omkring 1850.

Når en bestyrerinde gik til prøve for at forsøge at legalisere sit skolehold, den smugskole, hun ernærede sig ved, satte hun alt på eet brædt: En afvist skoleplan eller en ubestået eksamen medførte, at skoledirektionen beordrede sogneskolekommissionen, som hendes skole sorterede under, til at sørge for anbringelse af børnene i andre skoler og at afvikle skoleholdet indenfor en nærmere bestemt tidsfrist. Sådant gik det disse seks, der formentlig repræsenterede den type privatundervisning, som anordningen om institutbestyrerprøven især var rettet imod, og da med god grund.

De øvrige aspirantinder dumpede for det store flertals vedkommende indtil 1867, altså i løbet af prøvens første tyve år. Fig. 3 viser, at stigningen i tilgangen til prøven fra midt i 50'erne fulgtes af en tilsvarende høj dumpeprocent. Dette kan dels forklares ved, at censurkomiteen havde fået lagt dumpekriterierne

fast, og at skoledirektionen ikke mere blandede sig i Borgens indstillinger, dels ved, at forståelsen for, at aspirantinden behøvede både arbejdsro og vejledning i tiden før prøven endnu ikke var særlig stor, hvilket også tabellen over vejledning/ ikke vejledning viser.

For de øvrige 30 dumpedes vedkommende er forholdet mellem vejledte og ikke vejledte 1 ikke-vejledt for hver 5 vejledte. Man fristes til at tilføje, at de 30 så nok har været »klassens tunge ende«!

Fordeling af aspirantinder på prøvens tre grader

Fig. 4 er en tiårskurve, da tallene er så små, at det er den eneste måde, hvorpå man over tid kan vise fordelingen på alle tre grader.

Det fremgår, at det i årenes løb tabte i værdi som grundlag for et kvindeligt selverhverv at tage 1. grads prøven. Dette skyldes, at praksis i bevillingsspørgsmål til forberedesskolehold ændredes fra slutningen af 60'erne, og at den ændrede praksis for alvor slog igennem i løbet af 70'erne. Hvis en aspirantinde kunne dokumentere en rimeligt fyldig egen skolegang, nogen undervisningserfaring og en sammenhængende pædagogisk struktur på sin indleverede skoleplan, så fik hun, efter en samtale med Borgens afløser som skoledirektør, J. Holbech, sin bevilling uden prøve. Samtidig faldt det hidtil overholdte skel mellem forberedesskole og opsynsskole bort.

Tabel 1 viser, at 33 af de ialt 42 eksaminerede 3. grads aspirantinder fra årene 1878–86 kom fra N. Zahle. Adskillige af dem skrev direkte, at de ikke ønskede at bestyre nogen skole. »Aldrig, aldrig«, som Nanna Valeria Lange udtrykte det. Pga. dette forhold lykkedes det skoledirektør Holbech at få ministeriets tilladelse til at nedlægge prøven. Ministeriet gav ham ret i, at det ikke kunne være Københavns kommunes sag at arrangere eksamen for »alle disse Damer fra Frøken Zahles Cursus«. ⁴¹

41. Som note 28. Holbech til skoledirektionen.

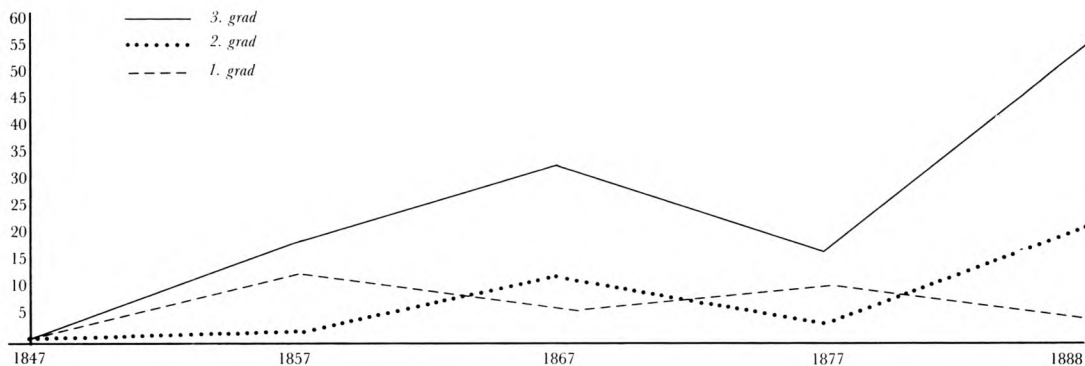

Fig. 2. Aspirantinder, fordelt på grader.

Fra de eksamensuvante kvinders side kunne lempelsen i de eksisterende krav tage sig ud som en indiskutabel fordel, men det eneste givne var vel, at magten centraliseredes hos skoledirektørens person. Samtidig til lagde Holbech skoleplanen mindre vægt, end hans forgænger i embedet havde gjort, hvilket reelt vil sige, at adkomstkriterierne for 1. grads skolehold blev mindre klare.

Med indførelsen i 1859 af almuelærerindeeksamen fik kvinder to muligheder for at erhverve bevilling til skolehold af 2. grad.

Det er vanskeligt at forklare, hvorfor tilgangen til 2. grads prøven er størst mod slutningen af dens eksistens. Det skyldes formentlig holdningen til almuelærerindeprøven i N. Zahles Eftermiddagskursus for unge Piger, hvor institutbestyrerprøven var den foretrukne eksamen, når der skulle aflægges en sådan.⁴²

13 af de sidste 5 års aspirantinder til 2. grad kom fra dette kursus.

De kom i grupper på 4.4, og 3.4 af dem tog 3. grad året efter, og 7 meddelte i sommeren 1886, at de året efter ønskede at indstille sig til den fremmedsprogprøve, som efter 1.1. 1887 blev, hvad der resterede af institutbestyrerprøven⁴³. Når man læser ansøgningerne fra disse grupper af aspirantinder med samme uddannelsesmæssige baggrund, bliver

man slået af deres fællesskab om mål og midler, helt ned i den skriftlige formulering. Indtrykket af venindeskab er stærkt og ligeledes, at fremtidsmålet er undervisning, ikke ønsket om at bestyre noget som helst.

Det er fristende at mene, at kvinders uddannelsesmæssige preference her slog igenem; under alle omstændigheder lyder historiens vingesus, når der for første gang tales om uddannelsesmæssig fælles baggrund.

3. grads prøven var altid den mest eftertragtede. Den var meriterende også på landsplan, hvilket ses af det antal aspirantinder fra provinsen, der tog den uden ønske om bevilling til skolehold i København, men ud fra ønsket om en »Garanti for Kundskaber«. Den første var pædagogen og forfatterinden Pauline Worm i 1852.

Fordeling af hovedfag til 3. grads prøven

Fig. 5 viser fordelingen af de tre sproglige hovedfag. Fransk var og blev dannelsessproget. Der var næsten 3 gange så mange fransksprogede aspirantinder som tysksprogede respektive engelsksprogede. Fordelingen af tysk og engelsk er ujævn over perioden og siger vel en del om Danmarks forhold til og forbindelser

42. N. Zahle: Om den kvindelige Uddannelse her i Landet, Fædrelandet, 1873. Upag. Heri beskrev N. Zahle almuelærerindeprøven som en »Hukommelses- og Færdighedsprøve«.

43. Bekjendtgørelse om Tilladelse til privat Skolehold i Kjøbenhavn, 24.6.1885.

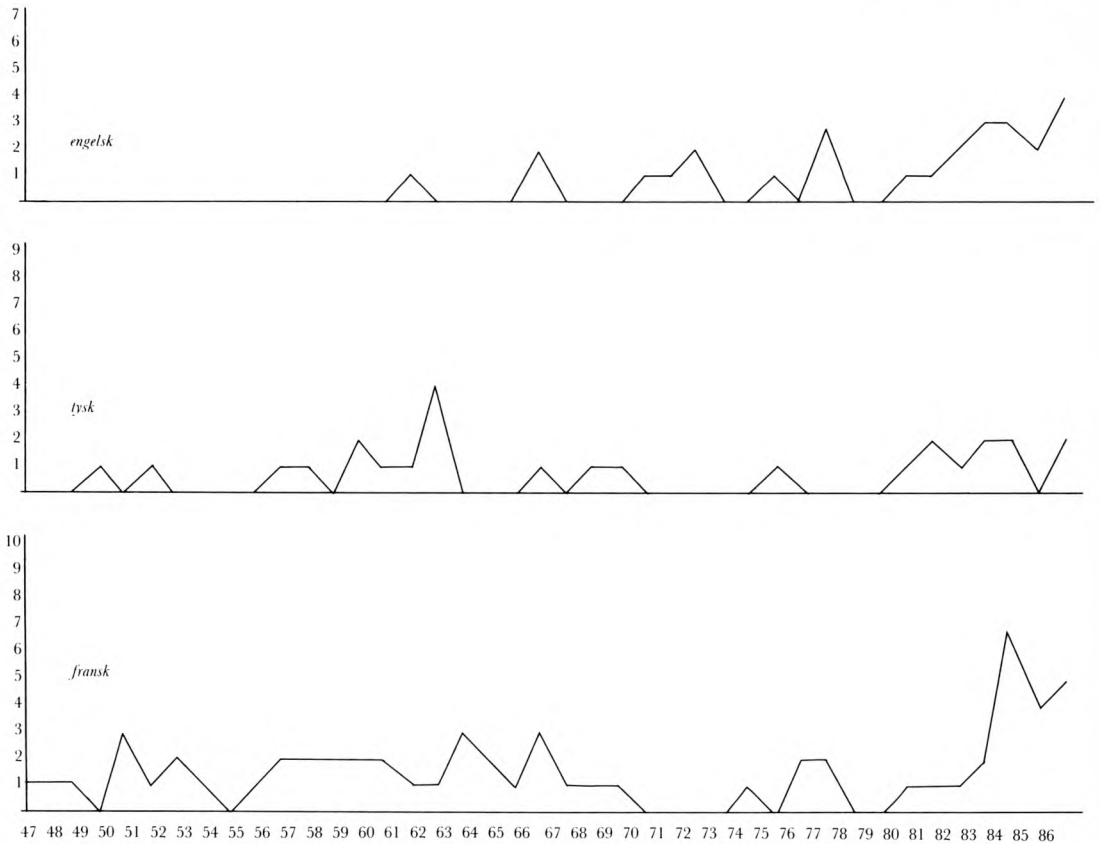

Fig. 3. Sproglige hovedfag.

med udlandet. Den stærke stigning i antallet med engelsk hovedfag efter 1860 falder sammen med, at nogle højere københavnske pigeskoler gjorde engelsk til første fremmedsprog i stedet for fransk. Dette skete ikke med eksamenskomiteens velsignelse. Det har været hævdet fra flere sider, at hovedårsagen var, at det »grammatikløse« engelsk var lettere at lære end fransk, men hvis denne vurdering var hovedårsagen, blev den ikke udtrykt af den kvindelige pædagog, Henriette Skram, der som den første skrev lærebøger til brug for engelskundervisningen i pigeskolen. Derimod var fransk adskillige gange tidligere i perioden fremhævet som vigtigt at lære, netop fordi det var så svært for danske børn.

Under alle omstændigheder gør vægtningen af engelsk frem for fransk på dette tidspunkt pigeskolen til det undervisningsom-

råde, der historisk har den længste tradition for undervisning i engelsk på højt niveau.

De resterende hovedfag, der ikke er tegnet ind på kurven, er historie-3 – og matematik-4.

Aspirantinderne var alle københavnere, og alle elever fra N. Zahles skole, hvor fagrækken før 1882 var blevet udvidet med henblik på opnåelse af dimissionsret til højere forberedelseseksamen og examen artium. Det er ikke uinteressant at konstatere, at få år efter slog den udvidede fagrække igennem i de unge kvinders valg af hovedfag.

Aspirantindernes skolegang og erhvervs erfaring

Institutbestyrerprøven stillede krav om undervisnings erfaring, og kvinder skulle være

fyldt 25, før de kunne få tilladelse til skolehold i København. I takt med udbygningen og institutionaliseringen af et kontrolleret pigeskolevæsen ændredes aspirantindernes adgang til brugbar skolelærdom, ligesom vilkårene for deres erhvervs erfaringer blev nogle andre.

I 1857 indstillede Sophie Amalie Constance Krarup sig til institutbestyrerprøvens 3. grad med fransk som hovedfag. Hun oplyste i sit curriculum vitae at være født i 1833 som datter af manufakturhandler K. på hjørnet af Pustervig og Ll. Købmagergade. Hun havde gået i skole i M. Otterstrøms pigeskole, fra hun var 6, indtil hun som 16-årig blev konfirmeret, og hun forsømte aldrig skolen, »fordi vore Forældre forlangte, at vi børn skulde betragte Skolepligten som det Første«. Efter sin konfirmation blev hun huslærerinde i en præstefamilie i Fårevejle, hvor hun arbejdede i 7 år. Derefter kom hun, på sin fars opfordring, tilbage til København for at forberede sig til prøven, »thi det er mine Forældres ønske at sikre deres Børn en fuldstændig Stilling«.

C. Krarup skrev om formålet med pigers skolegang i sin skoleplan:

»At give den unge Pige en Grundvold af kundskaber, saa hun efter endt Skolegang er skikket til at træde ind i sine Pligter som Moder, Husmoder, Lærerinde, Selskaberinde, kort sagt være skikket i en hvilken Stilling som helst«.

C. Krarup kan med lærerinde have ment: Sine børns lærerinde, men kombineret med hendes udsagn om, at hendes forældre ønskede at sikre deres børn, altså også pigebørn, kan man vel tillade sig at tilskrive hende bevidstheden om et kvindeligt selverhverv. Gløsen »selskaberinde« brugtes fra omkring 1850 af mange skrivende kvinder, i de følgende 30 år brugtes den ikke sjældent af N. Zahle, A. Schwartz og P. Worm. Selskaberinden må opfattes som den oplyste borgers jævnbyrdige partner, ikke nødvendigvis kun i ægteskab.

C. Krarups uddannelsesforløb var ikke karakteristisk for året 1857. Det var stadig sjældent, at en pige havde fulgt et helt skoleforløb, ligesom det ikke ofte var forældrene, der

Ill. 4: Sophie Amalie Constance Krarup (1833–1923). Hun drev fra 1857–59 en lille højere pigeskole, giftede sig og blev amtsforvalterkone og efterlod sig som 90-årig 9 levende børn og utallige børnebørn. Når pigeflokken skulle videreuddannes, tog de på skift ophold hos deres gamle bedstemor. Foto i privateje.

økonomisk bistod ved videre, erhvervsbestemte studier. Hun må betragtes som en af de privilegerede få, og hendes uddannelseshistorie og holdninger peger frem mod en bevidsthed, både hos piger og hos deres forældre, der først slog igennem i løbet af det næste tiår.

Ingen aspirantinde, hvis curriculum vitae findes, har oplyst at have gået i offentlig skole, men mange har været elever i de skoler, som den årlige Beretning om Tilstanden i Borger- og Almueskolevæsenet i København beskrev som: Skoler, som for en Deel bestaae ved egne Midler eller understøttes af Selskaber. Det var fx. døtreskolerne. I 1866 mødte den første aspirantinde, der både var elev af Zahles skole og af Zahles Eftermiddagskursus for unge Piger. Hun blev, som tabellen viser, efterfulgt af mange flere.

Indtil efter 1864 blev adskillige stadig hjemmeundervist, selv om de fleste nu havde

modtaget en kombination af 3–4 års hjemmeundervisning og skolegang. Dette mønster fortsatte for de fleste 3. grads aspirantinder fra provinsen perioden ud, hvorimod københavnerpigerne nu oftest fulgte et helt skoleforløb.

De fleste af de hjemmeunderviste opgav at være blevet undervist af deres fædre eller en huslærerinde, meget få af deres mødre.

På dette tidspunkt fik en del aspirantinder deres første undervisningserfaring i deres barndoms skole, idet de efter konfirmationen vendte tilbage til den som hjælpelærere i de små klasser, samtidig med at de fik videregående undervisning i et eller flere fag hos bestyrerinden og andre faglærere uden for skolen. Den »føltjeneste«, der formentlig ikke skal idylliseres, lå i regelen, før den unge pige var fyldt 20 år, og der synes således i mange tilfælde at have været tale om en bevidst uddannelsesplan allerede i de år, da pigebarnet endnu var en kurant vare på ægteskabsmarkedet.⁴⁴

Fra midt i 60'erne falder også antallet af aspirantinder, der oplyste at have opholdt sig en årrække i hjemmet for at undervise yngre søskende. Samtidig med den almindelige velstandsstigning efter 1864 blev skolegang det almindelige også for borgerskabets døtre.

I de første to tiår af prøvens eksistens oplyste næsten alle aspirantinder, ligesom C. Krarup, at have deres undervisningserfaring fra huslærerindepladser, undtagelserne er de få, der er børn af institutbestyrerinder. Tiden som huslærerinde var ofte mangeårig. Ikke helt få aspirantinder, kvinder midt i 30'erne, oplyste, at de ønskede bevilling til skolehold, fordi deres helbred ikke mere slog til i de krævende huslærerjobs. De har lært at tjene,

disse kvinder, og huslærerindens stilling i familiehierarkiet har ofte været udefineret.

Selv om antallet af huslærerinder faldt, vedblev en trediedel at have haft deres længste undervisningserfaring fra sådanne pladser. Men antallet af ansatte i private pigeskoler blev nu dominerende, ofte var de ansat ved flere skoler med små timerester, mens de forberedte sig til institutbestyrerprøven. Efter 1880 meldte kun 4 etablerede bestyrerinder sig til prøven. De var alle modne kvinder, der ønskede at flytte et højere pigeskolehold fra provinsen til København.

Skoledirektør Holbechs dispensationspraksis ved tildeling af bevilling havde på dette tidspunkt bredt sig til alle tre grader. Som tidligere nævnt samlede dette magten hos hans person, hvad arkivalier fra dette tidsrum om dispensationssager bekræfter.⁴⁵

Det var en faktor af betydning for dumpeprocenten til prøven, at antallet af skoleansatte aspirantinder steg. Man møder ved gennemlæsning af deres skoleplaner et anderledes rutineret greb om at strukturere et skoleforløb og at forholde sig til klasseundervisning.

Vejledning til institutbestyrerprøven

Nanna Dortha Valeria Lange meldte sig som aspirant til 3. grads prøven med fransk som hovedfag i 1884. Hun var født på Færøerne i 1851, voksede op i Børglum og blev hjemmeundervist af sin far, der var stedets sognepræst. Som 16-årig blev hun privatlærerinde, men følte, at hun manglede kundskaber og deltog derfor fra 1871–73 i alle fire semestres undervisning i N. Zahles kursus for

44. Ligesom »føltjenesten« ikke skal idylliseres, skal aspirantindernes sociale behov heller ikke glemmes... De fleste af dem stykkede en uddannelse sammen over mange år. Nielsine Nielsen: Danmarks første kvindelige læge. Kbh. 1985. p. 23, beretter om 2 års lidelser i et københavnsk institut, hvor hun underviste de små, mens tre gamle bestyrerinder uddannede hende til lærerinde. Det var i årene 1868–70: »Og saa var man saa kuet, at man ikke var sig den daarlige Medfart ret bevidst, at man næsten fandt deres Ræsonnementer rigtige og gode«.

45. Skoledirektionens arkiv, 77/ 1880, 7/ 1882. Marie Louise Roving, f. 1837, undervisningserfaring fra 1854, bestyrer af velmeriteret pigeskole på Frederiksberg fra 1874, fik umotivet afslag på sin ansøgning om at måtte flytte skolen til København, trods meget fine anbefalinger. Hun lod sig ikke gå på, men tog 3. grads eksamen i 1882, 45 år gammel. Der er nogle dispensationssager, der minder mere om personspørgsmål.

privatlærerinder. Derefter blev hun igen privatlærerinde og måtte fra omkring samme tid påtage sig forsørgelsen af sin moder, fordi både hendes far og to ældre søskende samtidig døde. I 1882 lykkedes det hende at få midler til et 9-måneders ophold i Paris, hvor hun studerede fransk, hvilket hun fortsatte med ved Københavns universitet efter hjemkomsten. Nanna Lange ønskede ikke bevilling til skolehold, men derimod at kunne give sine fremtidige arbejdsgivere, institutbestyrerinderne, en garanti for kundskaber.

Hun skrev i sin indsendte Plan for Oprettelse af en Latin- og Realskole for Pigebørn:

»...Da jeg ikke anser det for mere end retfærdigt, at Kvinden, naar hun ønsker at bryde sig en Livsbane i Lighed med Manden, skal kunne gjøre det under lige saa gunstige Betingelser som han, vilde jeg gjerne... i Forbindelse med en Realskole oprette en Latinskole...den høje Uddannelses Maal er at gjøre Mennesket humant og indgyde det respekt for ærlig Stræben efter at tilegne sig Kundskaber, i hvilken Retning den saa gaar... at mit Maal med min pædagogiske Virksomhed er... at skabe forstandige, udviklede, fromme Kvinder, der kunne være fuldt skikkede til at optage deres Gjerning i Livet, hvilken den saa bliver, enten som Lærerinde, som Datter eller som Hustru og Moder i dybeste Alvor og med klar Forstaelse af deres Ansvar...«.⁴⁶

Sammen med de øvrige 3. grads aspirantinder besvarede Nanna Lange det spørgsmål, der nu i snart 40 år havde været stillet i forskellige variationer som pædagogisk opgave: Skal jeg sætte min Datter i Skole? Professor Rovsing, hæderkronet, mangeårigt medlem af

censurkomiteen, skrev i kanten af skoledirektør Holbechs udførlige bedømmelse af opgaven: »Lovlig emanciperet, men hun skriver godt for sig (mg)«.

Det vil formentlig være rimeligt på dette tidspunkt at minde om, at aspirantindernes formuleringer i skoleplaner og pædagogiske opgaver til en vis grad har været bestemt af modtagernes- deres censorers- holdninger til kvindens bestemmelse.⁴⁷

Nanna Lange var et overgangsfænomen, uden anden skolegang end faderens hjemmeundervisning, men med fire sammenhængende semestre hos N. Zahle, hvor eftermiddagskurset for unge piger nu benævnes privatlærerindekurset.

At færre aspirantinder dumpede skyldtes naturligvis ikke blot, at de havde erhvervs-erfaring fra arbejde i skoler, men tillige, at deres undervisning, vejledningen af dem, om sider var sat på skinner. Forholdet skal desuden sættes i forbindelse med nogle sociale omstændigheder.

Jeg må henvise til fig. 3 og tabel 1. Fig. 3 viser en høj dumpeprocent omkring 1880–81. Derefter følger en stigning uden tilsvarende stigende dumpeprocent, så et fald i tilgang af eet års varighed og den sidste bratte stigning uden dumpede kandidater. Både stigning og fald skyldes kandidattilgang eller mangel på samme fra N. Zahles undervisningsinstitutioner.

Sammenholder man fig. 3 med tabellen, der vel at mærke kun opgør resultatet for beståede aspirantinder, vil man se, at 33 beståede i årene 1878–86 blev vejledt af N. Zahle, der er kun 3 fra Femmer og 6 under Varia.

Mellem 78–82 var flertallet af ikke beståede aspirantinder vejledt af Frøken Quistgaards kursus, Femmers kursus og Varia. Der var 1 dumpet aspirantinde fra Zahle, om hvem N. Zahle skrev i sin indstilling til skoledirek-

46. Nanna Lange tog examen artium i 1888, magisterkonferens i historie i 1893. Blandt de sidste års eksaminerede institutbestyrerinder var nogle af Danmarks første kvindelige akademikere, et andet eksempel er Hanna Adler.

47. Blandt censorerne var altså cand. teol., bestyrer af Borgerdydskolen, titulær professor K. Rovsing (1812–1889). Han var gift med en af kvindesagens pionerer, Marie Rovsing, der ifølge opus cit. 44 p. 58 sammen med sine to døtre i hans nærværelse undlod at tale om »Hvad der var dem kært«.

tøren, at hun var »betaget af stor Ængstelig-hed«.

Derefter kom så, gruppevis, som tidligere nævnt om 2. grads aspirantinderne, det store kvindeklintel fra Zahle. Men det var ikke kun kvinder fra eftermiddagskurset. Der var tillige piger, der havde fulgt et planlagt skoleforløb i en udvidet fagrække, etableret med henblik på at skaffe skolen dimissionsret til højere forberedelseseksamen og examen artium. Hanna Adler er et eksempel.

Og så var det voksne kvinder – gennemsnitsalderen forandrede sig nemlig ikke i dette tidsrum – der havde deltaget i undervisningen for almuelærerinder, altså ikke kun, som Nanna Lange, kvinder fra privatlærerindekurset. Flere af dem havde taget almuelærerindeeksamen, før de tog institutbestyrerprøve. Karen Kjær er et eksempel.

Her slog omsider den kvindeseminarieundervisning, der havde været så længe undervejs, igennem.

Det var en undervisning, der havde fingeren på pulsen. Metodelæren var efter 1882 ligeså udtrykkelig deduktiv, som den før havde været induktiv, og lærebogen i pædagogik var Heegaard, ikke mere Brammer⁴⁸. Aspirantinderne havde et regelret skoleforløb med en udvidet fagrække bag sig, de havde undervisningserfaring fra velrenomerede private pigeskoler, og de havde, i modsætning til tidligere tiders aspirantinder, fulgt seminarieundervisningen regelmæssigt, ikke stykket en uddannelse sammen over mange år, når pengepung og øvrige omstændigheder gjorde det muligt.

Man kan – med alle forbehold for materialets omfang – se et skred i aspirantindernes sociale forhold: De forhuttede, mangeårige huslærerinder indstillede sig ikke mere til eksamen. De fik en dispensation og sultede videre med et lille skolehold på en snes piger i et uegnet lokale. Den meget fattige, men mål-

bevidste, begavede aspirantinde med pædagogiske visioner, fx. Marie Kruse, ses ikke i materialet på dette tidspunkt, og heller ikke den selvhjulpne, velbegavede, men måske lidt afvigende aspirantinde som fx. Athalia Schwartz.

Det billede, der begynder at tegne sig, er billedet af en flok velplacerede, veloplærte, veldisciplinerede, vordende danske lærerinder, der var parate til at indtage deres pladser på alle niveauer i uddannelsessystemet, når mændene gav dem lov.

De var i ordets egentlige, datidige betydning emanciperede, men følte sig ikke som emanciperede kvinder. Den lære, de havde annammet i deres foretrukne uddannelsesinstitution, havde givet dem ansvaret for de kommende slægter, hvad enten de blev ansvarlige for egne børn eller andres. Læren konfirmerede kvindens evige bestemmelse, og det blev den, som de videregav.

Der havde for så vidt meget tidligt været gjort forsøg på at sætte undervisningen af vordende kvindelige pædagoger ind i en institutionaliseret ramme med formålsbestemt indhold.

Institutbestyrerprøven blev som bekendt anordnet ved juletid 1845.

Umiddelbart efter nytår 1846 udsendte E. Bojsen og Annestine Beyer et nyt program for den Høiere Dannelsesanstalt for Damer.⁴⁹ Programmets indledning var nogle generelle, tidstypiske overvejelser over den »Quindelige Dannelse«, der især havde til formål at gøre kvinden til en duelig opdragerinde af den opvoksende slægt inden for ægteskabets rammer. Indledningen undgik helt at tage stilling til kvinden som lærerinde, men programmet for de enkelte fags gennemgang var håndskåret efter kravene til institutbestyrerprøven.

N. Zahle, der tog institutbestyrerprøve i 1851, begyndte nogle få måneder senere sin

48. P. G. Brammer: Lærebog i Didactik og Pædagogik, 1838/ 61, Kbh. S. Heegaard: Om Opdragelse, Kbh. 1883.

49. Kyrre og Langballe: Byens Skole, Kbh. 1926. p. 293. Dannelsesanstalter kaldtes før 1844 sproginstitutter. Hvor mange der har været, og hvor længe de har eksisteret er usikkert. Dette program fra 1846 er det første i sin art, dvs., det første, der trods sin manglende eksplicitering af formål er bestemt af udefra kommende, konkrete krav.

vejledning af vordende pædagoger med een elev. Hendes programerklæring kan ses som et stykke polemik mod Dannelsesanstaltens, muligvis utilsigtet, men N. Zahle havde selv en kort periode været elev i Dannelsesanstalten, og hun udtalte ofte, at hun havde ønsket at skaffe unge piger de muligheder for at lære, som hun selv så hårdt havde savnet.

Hun skrev: »...langtfra at ville betragte denne Underviisningsanstalt som en »Høiere Dannelsesanstalt« vil jeg, under de nuværende Forhold, i Sandhed føle mig tilfreds, om den blot kunde fortjene Navn af en »Forhindreanstalt« for Overilelse, Overfladiskhed og daarlig Fordringsfuldhed...«.⁵⁰

Om værdien af eksamensinstitutionen:

»Er nogen uddannet og grundig uddannet i Historie ved at have lært, især examenslært, Allens mindre Fædrelandshistorie eller Bohrs mellemste Verdenshistorie? Og tør nogen indestaa for, at den, der har faaet Ug for denne Præstation, senere vil lære Andre Historie, grundigt og klart?...Jeg tror det ikke. Jeg tror næsten lige tværtimod, at den unge Piges Sans for Historie ved en sliq Examenslæsning er vildledet og afstumpet...«

Det er svært at vide, om N. Zahle skiftede syn på eksamensvæsenets værdi, eller hun gav efter for omgivelsernes pres og derfor blev den, der satte eksamensskolen i system for piger i Danmark. Hendes efterfølger i chefsstolen på Nørrevold i København, Henriette Skram, hævdede, at N. Zahle ønskede sin skole gjort til eksamensskole, og at de var dybt uenige om spørgsmålet.⁵¹

Athalia Schwartz, der fik institutbestyrereksamen i 1848, og som straks begyndte individuel vejledning af andre kvinder til prøven, forsøgte i samtlige sine skrifter at afdramatisere den og at vurdere den som det mindstemål af kundskaber, der med rimelighed

kunne stilles krav om hos en skoleleder. Men hun var enig med N. Zahle i spørgsmålet om vejledningen som en forhindreanstalt, fordi pigers grundlæggende skolegang var så fortvivlende overfladisk, så forberedelsen til et lærerindliv måtte tage sit udgangspunkt i en (gen)-indlæring af de basale skolekundskaber. Hvis den unge pige var veloplært, var institutbestyrerprøven kun at regne for det grundlag, hvorpå hun ved selvstudium kunne bygge sin egentlige dannelse.⁵²

Om grundlaget, den skolegang alle unge piger burde have bag sig, når de gik ud i livet, skrev hun:

»Dersom denne endvidere kunde opnaae, at dens fratrædende Elever besadde et sandt, religiøst Sindelag..., en virkelig sand, ved Betragtninger af Livets Forhold oplyst Sædelære, gode Kundskaber i det danske og to fremmede Sprog, at Historie, Geographi og Naturhistorie ikke vare døde Lærdomme for dem, ...og endelig dertil en ordentlig Haandskrift, den nødvendige Øvelse i Regning, og om muligt Perspektivtegning, ...da har den dannet ikke en »Gouvernante«, men en Kvinde, der hvad enten hun bliver Ægtefælle og Moder eller Lærerinde, er skikket til sit høie Kald – at opdrage sig selv for at opdrage Børn.«.⁵³

En kvinde var, som forholdene var, en livslang autodidakt: Vejledningen måtte lære hende at lære.

Det var disse to kvinders elever, der især klarede sig til institutbestyrerprøven, og det var deres holdning til den basale indlæring som den vigtigste, der i høj grad kom til at præge pigeskoledundervisningen i de næste årtier og dermed også vejledningen af de vordende pædagoger.

Når man læser skoleplaner og pædagogiske stile, bliver man slået af, hvor mange af dannelsesanstaltens elever, elever fra Femmer

50. N. Zahles Underviisning for unge Piger, Danmarks pædagogiske Bibliotek, u. a. p. 7.

51. Opus cit. 39.

52. Athalia Schwartz: Skal jeg sætte min Datter i Skole, Kbh. 1859. p. 30.

53. Opus cit. 32. p. 24.

og eksaminerede almuelærerinder, der i deres skoleplaner kom tæt på en afskrivning af betalings skolens skema, ligesom de synes at have kunnet lange passager af Brammer udenad.

Dannelsesanstaltens prestigeprægede undervisning, der ikke tilgodeså det sociale behov hos deres kvindelige elever for indlæring af stof i pædagogisk øjemed, fik ikke gennemslagskraft i dette tidlige tilløb til etablering af en læreruddannelse for kvinder. Dette ses klart af skemaet.

Det gjorde derimod den undervisning, der emanciperede sig fra forestillingen om, at kvinder kun kunne forsørges af mænd, samtidig med at den holdt fast i forestillingen om kvinden som *anderledes* end manden, fordi hun, uanset rang og stand, som Kald havde ansvaret for kommende slægter.

Forfatterinden og pædagogen Pauline Worm skrev i 1851 om lærerindeuddannelsen:

»...det er ikke kun et Spørgsmaal om, at nogle hundrede ugifte Quinder skulle komme igjennem Verden... Spørgsmålet er, om for Fremtiden en sund Slægt skal opvoxte i et godt Hjem, eller om Folkets Døtre fremdeles skulle føle deres Aand hensesygne i en forspildt Ungdom og døe af Kulde i et glædesløst Ægteskab.«⁵⁴

Fra Jomfru Ogilvies ønske om kønsbetinget dispensation for pædagogik og fagdidaktik, over N. Zahles afvisning af eksamenslæsning for kvinder og Constance Krarups »Selskaberinde« til Nanna Langes uddannelsesmæssige ligestilling af mænd og kvinder er der kvindeemancipatorisk tilbagelagt et langt stykke.

Hvis det set med nutidige øjne er små skridt, fordi samfundet *havde* ændret sig i disse 40 år, og kvindebevægelsen *var* blevet etableret i 1871 – etc. – kunne et svar passende gå

ud på, at de mænd, der bestemte over disse kvinder, ikke havde ændret signaler, jvf. professor Røvsings censurkommentar på Nanna Langes eksamenspapir.

Sammenfatning

Der ligger 53 bevillinger af alle tre grader til eksaminerede skolebestyrerinder, dateret i perioden 1847–87, i Københavns Stadsarkiv. De 15 af dem er legalisering af allerede eksisterende skolehold.

Med forbehold over for bortkomne arkivalier samt dødsfald og ægteskab iblandt aspirantinder kan man tillade sig at konkludere, at de vordende, kvindelige pædagoger især benyttede deres første eksamensmulighed til en afprøvning af kundskaber.

Mange af disse institutbestyrerinder skabte i deres skoler basis for, at op mod 50% af de skolepligtige københavnerpiger fik forkundskaber som basis for senere i livet at kunne vælge mellem tvangsforsørgelse i ægteskab eller selverhverv. Et valg, kvinder tidligere i århundredet havde savnet.

Den socialt brede rekruttering af pigeskoleelever understreges endnu i midten af 80'erne af Holbechs indstilling til Københavns magistrat om skattelettelse til Th. Moltkes skole, hvor 500 pigebørn af »de lavere Klasser« for en meget ringe betaling fik en langt bedre undervisning end de offentlige skoler kunne give dem. Magistraten motiverede sit afslag med, at konsekvenserne ville blive »uoverskuelige«. I 1886 fik imidlertid både Th. Moltkes og Marie Kruses skoler eftergivet et kvartal af arealskatten, en type hjælp, som svarede til den, det offentlige gav til velgørende institutioner. Ved samme tid gik omkring 25% af eleverne i N. Zahles skole på friplads eller for nedsat betaling.⁵⁵

Betragter man gruppen af aspirantinder, deres uddannelsesforløb og eksamensresulta-

54. Fire Breve fra en ung Pige til hendes Søster, Kbh. 1851. p. 30. Pauline Worm vedkendte sig senere forfatterskabet. Bogen er hendes indlæg i Clara Raphael-fejden, der i 1850–51 satte gang i debatten om kvinders vilkår.

55. Skoledirektionens arkiv, 33/ 1884, 45/ 1886. opus cit. 39.

ter igennem institutbestyrerprøvens 40 år, ser man, at givet en god, almindelig skolegang med en formålsbestemt indlæring af en samtidsrelevant, ikke for lang fag række, kunne de fleste, mere eller mindre som autodidakter under vanskelige sociale omstændigheder, gennemføre en kompetencegivende uddannelse til et ret højt fagligt niveau. Manglede de skolemæssige forudsætninger, forelå de samme muligheder sjældnere i voksenalderen, jvf. de mange dumpede aspiranter i prøvens første årtier og det forhold, at piger fra landet næsten ikke ses i materialet.⁵⁶ Omvendt ses latinskoleundervisning, givet af mænd til drenge, ikke at have bidraget med et pædagogisk potentiale.

Man kan tillige konkludere, at fra det tidspunkt, da vejledningen af kvindelige pædagoger blev institutionaliseret og ordnet efter pensumkrav i en fast semesterstruktur, så det blev muligt at følge et på forhånd bestemt uddannelsesforløb, blev de tilsyneladende socialt en mere homogen gruppe. Frisættelsen af det emancipatoriske potentiale kom i det lange løb dem til gode, der mødte med de bedste forudsætninger. Et ikke usædvanligt socialisationshistorisk resultat.

Betragter man følgerne af kvinders ret til at aflægge almuelærerindeeksamen i 1859, får man ikke et entydigt billede af en massiv tilgang af kvalificeret, dvs. eksamineret, kvindelig arbejdskraft ind på det givne område, altså i dette tilfælde det offentlige skolevæsen.⁵⁷

Tværtimod kunne det ligne en legalisering, ikke af personer, men af princip, af noget allerede eksisterende. Det er for så vidt det eneste bemærkelsesværdige ved den historie, for som med andre – senere erhvervede kvindelige kompetencer – fulgte udtrykkelig ikke nogen ret til ansættelse. Men kvinderne var i skolen, de havde været der længe, måske altid, deres tilstedeværelse blev legaliseret ved et kvalifikationskrav, og derefter sandelig problematiseret, fx. i forhold til de ansættende myndigheder og Danmarks Lærerforening.

Det må være nok at minde om lavtløns politik og ansættelse af kvinder med små timerester.

Man kan ikke i dag med nogen som helst ret bebrejde dem, at de var længe om at organisere sig. Man skal heller ikke forfalde til at tro, at enhver eksamineret kvindelig pædagog var kvindesagligt bevidst. For de af dem, der tænkte i de baner, må udviklingen imidlertid have vist, at et frigjort og praktiseret kvindemancipatorisk potentiale udløste hidtil ubrugte, potentielle undertrykkelsesmekanismer.

Om budskabet, som disse førstegenerations selverhvervende kvinder modtog og videregav, kan man med N. Zahle som fødsels-hjælper konkludere: Viden kan aldrig i negativ forstand blive emancipatorisk.⁵⁸

Den blev det i det mindste kun i undtagelsestilfælde.

56. Der er uddannelsesmæssigt forskellige traditioner selv i vores lille land. Landbopiger underviste ofte på baggrund af et par højskoleophold. Frøken en bog om lærerinder. Red. af Kirsten Hofstätter og Inge Lise Paulsen, Kbh. 1985. p. 104.

57. Kommissionen af 23.6. 1882. Iflg. kommissionens undersøgelser var der i 1880 vest for Storebælt i alt 3 fastansatte lærerinder med eksamen.

58. Opus cit. 42.